

skice i crteži
münchenskih
đaka /

iz fundusa Kabineta grafike
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

**skice i crteži
münchenskih đaka
iz fundusa
Kabineta grafike
Hrvatske akademije
znanosti i umjetnosti**

HRVATSKA
AKADEMIJA
ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

KABINET
GRAFIKE

Zagreb
listopad – studeni – prosinac, 2009.

Kabinet grafike HAZU
Strossmayerov trg 12

uvod

RUŽICA

PEPELKO

—

H

—

—

U vremenu prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, burna kulturna i umjetnička događanja na srednjoeuropskom području, posredovanjem naših umjetnika koji su se školovali izvan domovine, upisana su i u kroniku hrvatske likovne umjetnosti. Boravkom u središtima europske kulture, školovanjem u pedagoškim centrima poput bečke i Münchenske Akademije, hrvatski su umjetnici usvojili temelje slikarskog zanata pritom slijedeći umjetnička htijenja i propitivanja postojećih tradicijskih i nadolazećih modernih likovnih strujanja. Krajem 19. stoljeća, Münchenska Akademija likovnih umjetnosti postaje ciljano odredište nadarenih hrvatskih slikara koji odlaze u bavarsko kulturno žarište — popularni Schwabing — izučiti osnove slikarstva. Metropolita u kojoj su izlagali slikari poput Lenbacha, Habermanna, Stucka, Kaulbacha, starijeg i mlađeg Hertericha, a koji su u svojim profesorskim klasama presudno utjecali na razvoj mladih umjetnika poštivajući tradicionalni akademski pristup, ali dopuštajući i otklone koji su filtrirali suvremenija likovna shvaćanja. Akademija je postala poligon na kojemu su se hrvatski slikari upoznali s historijskim slikarstvom Pilotyjeve škole, tonskim slikarstvom i plenerizmom te dobili uvid u francuski realizam putem Leibla i Lindenschmita, usvojili utjecaje simbolizma i secesije, a spoznaje i znanja svladana na Akademiji prenijeli u domovinu. Na pragu novog stoljeća, u kozmopolitskoj atmosferi bavarske metropole našim i stranim umjetnicima otvarala su se vrata izložbi Daumiera, Delacroixa, Corota, Géricaulta, Renoira, Pissaroa, Seurata, Vallottona, Sisleya, Matissea, Moneta i najutjecajnijeg Maneta, a u svladavanju osnovnih slikarskih postulata učili su na djelima starih majstora, napose u španjolskoj dvorani Stare pinakoteke. Nakon Münchenske Akademije, mlađu generaciju put je vodio u Pariz u kojemu su se otvarala nova poglavlja u razvoju njihove umjetnosti.

U obljetničkom ozračju 200-te godišnjice osnutka Münchenske Akademije i u želji za predstavljanjem hrvatskog umjetničkog naslijeđa kraja 19. i početka 20. stoljeća pod okriljem pojma i značenja „Münchenske škole“, u okviru projekta „Zagreb – München. Hrvatsko slikarstvo i Akademija likovnih umjetnosti u Münchenu“ — na poziv nositelja projekta Instituta za povijest umjetnosti — sudjeluje i Kabinet grafike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, izložbom koja predstavlja crtačke radove hrvatskih umjetnika školovanih na Münchenskoj Akademiji. U predstavljanju crtačkih poetika slikara koji su se školovali u toj uglednoj instituciji, realizirane su dvije izložbene dionice. U prvoj izdvajamo crteže slikara s kraja 19. stoljeća: Ise Kršnjavoga, Nikole Mašića, Celestina Medovića, Mencija Clementa Crnčića i Bele Csikosa Sessije, pridružujući joj crtaču dionicu mlađe generacije umjetnika „Münchenskog kruga“ (Oskara Hermana, Josipa Račića, Vladimira Becića, Miroslava Kraljevića), te Ljube Babića. U želji pridruživanja crtačkih radova slikarskim ostvarenjima spomenutih umjetnika izloženima u Umjetničkom paviljonu i Modernoj galeriji, nadamo se da smo uspjeli rasvijetliti njihove akademske početke u mediju crteža, na putu upisa u kroniku hrvatskog historijskog slikarstva i moderne.

introduction

RUŽICA
PEPELKO

—

D

—

—

fanden stürmische kulturelle und künstlerische Ereignisse im mitteleuropäischen Raum statt, die durch unsere außerhalb der Heimat ausgebildete Künstler auch Eingang in die Chronik der kroatischen bildenden Kunst fanden. Durch ihren Aufenthalt in den Zentren europäischer Kultur und ihre Ausbildung an den pädagogischen Einrichtungen wie die Wiener und Münchner Akademie der bildenden Künste erwarben kroatische Künstler die Grundlagen der Malkunst, indem sie künstlerische Bestrebungen folgten und traditionelle und moderne künstlerische Strömungen hinterfragten. Am Ende des 19. Jahrhunderts zog die Akademie der bildenden Künste in München viele begabte kroatische Maler an, die sich in den Mittelpunkt des bayerischen Kulturlebens — den populären Schwabing — begaben, um dort die Grundlagen der Malerei zu erlernen. München war damals eine Metropole, in der Maler wie Lenbach, Habermann, Stuck, Kaulbach, der ältere und jüngere Herterich ausstellten. Diese Maler beeinflussten in ihren Klassen bedeutend die Entwicklung junger Künstler, wobei sie sich an den traditionellen akademischen Ansatz hielten, aber auch Abweichungen zuließen, die die modernen künstlerischen Auffassungen filterten. Die Akademie wurde zu einem Polygon, auf dem kroatische Maler die historische Malerei der Pilotty-Schule, Tonmalerei und den Pleinairismus kennenlernten sowie Einsicht in den von Leibl und Lindenschmit vermittelten französischen Realismus gewannen, Einflüsse des Symbolismus und der Sezession aufnahmen und die auf der Akademie gewonnenen Erkenntnisse und Wissen in die Heimat übertrugen. An der Schwelle des neuen Jahrhunderts öffneten sich in der weltoffenen Atmosphäre der bayerischen Metropole den kroatischen Künstlern auch die Türen der Ausstellungen von Daumier, Delacroix, Corot, Géricault, Renoir, Pisaro, Seurat, Vallotton, Sisley, Matisse, Monet und des einflussreichsten Manet, während sie sich die Grundpostulate der Malerei anhand Werke alter Meister, besonders in dem Spanischen Saal der Alten Pinakothek aneigneten. Nach der Münchner Akademie führte der Weg der jungen Generation nach Paris, wo sich neue Kapitel in der Entwicklung ihrer Kunst auftraten.

In der festlichen Atmosphäre zur 200-Jahrfeier der Gründung der Münchner Akademie und mit dem Wunsch, das kroatische Kunsterbe am Ende des 19. und Beginn des 20. Jahrhunderts unter dem Stichwort „Münchner Schule“ vorzustellen, wird sich im Rahmen des Projekts „Zagreb–München. Kroatische Malerei und die Akademie der bildenden Künste in München“ auch das Graphikenkabinett der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste beteiligen. Auf Einladung des Instituts für Kunstgeschichte als Projektträger veranstaltet es eine Ausstellung von Zeichnungen kroatischer Künstler, die an der Münchner Akademie ausgebildet wurden. Bei der Vorstellung zeichnerischer Poetiken von Malern, die an dieser angesehenen Institution geschult wurden, konnten zwei Ausstellungsschwerpunkte verwirklicht werden. Den ersten Schwerpunkt bilden Zeichnungen der am Ende des 19. Jahrhunderts tätigen Maler: Werke von Iso Kršnjavi, Nikola Mašić, Celestin Medović, Menci Clement Crnčić und Bela Csikos Sessia. Ihnen werden Zeichnungen der jüngeren Künstlergeneration, des sog. „Münchner Kreises“ (Oskar Herman, Josip Račić, Vladimir Becić, Miroslav Kraljević) sowie von Ljubo Babić hinzugefügt. Im Bestreben, zeichnerische Arbeiten der oben erwähnten Autoren an ihre malerischen Errungenschaften, die im Kunstpavillon und der Modernen Galerie ausgestellt sind, anzuknüpfen, hoffen wir, ihre akademischen Anfänge im Medium der Zeichnung auf ihrem Weg zur Eintragung in die Chronik der kroatischen historischen Malerei und der Moderne aufgedeckt und erörtert zu haben.

**Münchenski đaci druge polovice
19. stoljeća: Kršnjavi, Mašić,
Medović, Crnčić, Csikos Sessia**

—
VESNA KEDMENEK KRIŽIĆ
—

MÜNCHEN JE u drugoj polovici 19. stoljeća bio važno središte umjetničkog života, a münchenka Akademija likovnih umjetnosti jedna od vodećih umjetničkih škola koja je okupljala brojne umjetnike iz različitih zemalja. Izložbe u Glaspalasu koje su imale međunarodni karakter i koje su bile kulturno-umjetnička manifestacija godine te münchenka Nova pinakoteka i Akademija likovnih umjetnosti kao ugledno pedagoško središte, pogodovala su umjetničkoj klimi grada u kojemu se okupljalo mnoštvo slikara različitih umjetničkih orijentacija. Na školovanje u München dolazili su budući umjetnici iz različitih krajeva Europe pa tako i iz Hrvatske.

Među prvim studentima iz hrvatskih krajeva dolazi 1869. godine Izidor Kršnjavi. Stigavši iz, drugog velikog kulturnog središta Srednje Europe, Beča u kojem je studirao povijest umjetnosti i filozofiju Kršnjavi se 1870. upisuje u crtačku klasu profesora Leonarda Raaba, a kasnije nastavlja slikarstvo kod prof. Wilhelma Dieza i povijesno slikarstvo u klasi prof. Wilhelma Lindenschmita. U vrijeme studija Kršnjavi je radio brojne kopije prema talijanskim i holandskim majstorima. U fundusu Kabineta grafike čuva se iz tog perioda crtež olovkom akademskog, kanonskog pristupa koji prikazuje ženski profil, a rađen je prema Palmi Vecchiju. Profesor Leonard Raab bio je predstojnik grafičkog odjela Akademije i kod njega je Kršnjavi upoznao i svladao grafičke tehnike. Bakropisi *Portret muškarca (prema Tiepolu)* (1872.), *Studija osam muških glava* (1875.) i *Biskup Strossmayer* (1875.), koje predstavljamo kao komparativni materijal, pokazuju Kršnjavoga kao solidnog poznavatelja grafičkog *métiera* koji grafiku tretira slično kao crtež. Kršnjavijev je opus tematski bio vrlo raznolik (mrtve prirode, krajolici, portreti, religiozne teme). Dva izdvojena rada iz naše zbirke, crtež *Kalnik*, krajobraz prostorno i vremenski izoliranog ugođaja i skica za sakralnu kompoziciju *Madone s djetetom*, zorno pokazuju raznolikost Kršnjavijevih interesa koji se 1878. prestaje baviti slikarstvom da bi se posvetio kulturnome, političkome i društvenome životu Hrvatske.

Jedan od đaka iz hrvatskih krajeva na münchenskoj Akademiji bio je Kršnjavijev kolega Nikola Mašić. Nakon započetog umjetničkog školovanja u Beču nastavlja ga u Münchenu u klasi prof. Aleksandra Wagnera, zatim kod Otta Seitzza i Wilhelma Lindenschmita. Na münchenskoj Akademiji crta prema živim modelima ili sadrenim antičkim odljevima, a u njegovom malenom crtačem bloku mogu se pronaći i portreti kolega iz klase. Crteži drugova ili portret američkog kolege Frederica Dielmana koji radi studiju po modelu pokretnog kostura, svježe su i žive crtačke bilješke i zanimljiv dokument, kako je Matko Peić rekao, o bježanju đaka iz režima akademskog gipsa u slobodu nediktiranog doživljavanja. Na tragu intimnih crtačkih bilješki na izložbi smo predstavili nekoliko umjetnikovih crtaćih blokova te dvije vrsne portretne studije *Antona Mischika* i *Studiju starca* iz 1873. godine. Radovi iz crtaćeg bloka s Mašićevog putovanja u Italiju (1880.) pokazuju lirskog minijaturistu u nježnim crtežima morskih bonaca smještenih u izduženi panoramski kadar, te crtača malih spontanijih isječaka krajobraza (*Anacapri*). Oni iz kasnijeg perioda (1890.) vraćaju umjetnika u zatvoreni prostor zagrebačkog atelijera, gdje crta intimističke varijacije lika mlade žene čistih oblika i jasnih linija.

Zasigurno posebna umjetnička osobnost koja se školovala na münchenskoj Akademiji bio je Mato Celestin Medović. Dok su se Kršnjavi i Mašić prije Münchena školovali u Beču, Medovićeva ranije školovanje vezano je uz Italiju. Došavši na münchensku Akademiju 1888. Medović je polazio prvi semestar kod prof. Gabriela Hackla, a zatim je prešao u klasu prof. Ludwiga Löffftza, te kasnije kod prof. Aleksandra Wagnera. U crtačkoj klasi

prof. Hackla on je, prema riječima V.K. Uchytíl, u rukama pravog pedagoga brzo svladao svoje ranije nedostatke, a sustavnim i upornim vježbanjem dotjerao crtež do savršenstva. Ljubaznošću Umjetničke galerije Dubrovnik, koja u svojoj zbirci čuva nekoliko Medovićevih crteža datiranih iz perioda Münchenskog školovanja, posudili smo za izložbu dva akademska crteža ležećeg muškog i ženskog akta (1888.–1893.) te nešto kasnije datirane dvije studije, finim crtačkim prijelazima, meko modeliranih ženskih glava (1893.–1894.). Iz našeg fundusa izložili smo dvije Medovićeve skice malog formata za *Dolazak Hrvata i Krunjenje kralja Ladislava*, kao zanimljiv dokument o skicizno nabačenim zamislima koje predložuju kompozicijsku okosnicu zbivanja bez suvišnih detalja, a koje će umjetnik u kasnijim studijama preoblikovati i virtuosno razraditi te definitivno realizirati u velikim historijskim kompozicijama smještenim u Zlatnoj dvorani zgrade vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu.

Nakon školovanja u Beču na Münchensku Akademiju 1889. godine dolazi Menci Clement Crnčić u klasu prof. Nikolausa Gysisa. Njegovi rani akademski radovi pod utjecajem su realizma Münchenske škole. Dva crteža iz fundusa Kabineta grafike, *Vrba* i *Petrovo selo*, te kasniji crtež, sjajni ugljenom minuciozno izrađen *Slankamen*, prate liniju Crnčićeva stvaralaštva kao pejzažiste. Nakon Münchenskog studija prepoznavši ga kao izvrnog crtača, predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidor Kršnjavi šalje ga kao stipendistu Vlade na studij grafike u Beč kod prof. Williama Ungerera, koji je uvelike utjecao na daljnji Crnčićev umjetnički razvitak. Na izložbi predstavljamo pripremnu skicu i tonski modeliranu grafiku *Nedjeljno jutro u Lovranu*, nagrađenu u Beču. Crnčić se razvio u prvog izrazitog grafičara u hrvatskoj umjetnosti na kraju 19. stoljeća koji je kasnije kao vrsni pedagog odgojio brojne buduće umjetnike.

Nakon višegodišnjeg studija slikarstva u Beču na Münchensku Akademiju dolazi Bela Csikos Sessia. Studira od jeseni 1892. do ljeta 1893. u klasi prof. Wilhelma Lindenschmita, a tijekom 1894. usavršava se kod prof. Karla Marra. Iz pohrane Kabineta grafike na izložbi predstavljamo maleni crtež ležećeg ženskog akta s leđa (1893.) iz umjetnikove putne crtanke koju je koristio u Münchenu i na putovanjima. Na Akademiji u Lindenschmitovoj klasi za povijesno slikarstvo nastaju kompozicije na teme iz klasične starine. Prema Kršnjavijevoj zamisli, Csikos je na Münchenskoj Akademiji trebao razrađivati skice za sliku *Grčki gymnasion* što pokazujemo na četiri crteža (1893.) iz pohrane Kabineta grafike. Iste godine nastaje i crtež *Smrt egipatskog prvorođenca* koji kasnije slika u ulju. Izražajni crtež ugljenom prikazuje kroz igru svjetlosnih kontrasta skupinu likova objedinjenih u sugestivnoj drami smrti, temom kojom će umjetnik biti zaokupljen i kasnije tijekom svoga stvaralaštva. Za izložbu smo izdvojili i pet godina kasnije nastao crtež *Dante pred vratima čistilišta*, monokromnu studiju u ugljenu za istoimenu sliku koju je Kršnjavi naručio za radni kabinet odjelnog predstojnika, a koja se u interpretaciji približava poetici simbolizma kraja stoljeća.

U želji za predstavljanjem djela hrvatskih umjetnika školovanih na Münchenskoj Akademiji, promatrajući ih iz crtačkog rakursa, na izložbi smo istaknuli rane radove petorice umjetnika nastalih u razdoblju školovanja, nadopunjujući pregled njihovim vrsnim radovima iz kasnijih perioda stvaranja koji se nalaze u fundusu Kabineta grafike. Na taj način željeli smo dobrim primjerima upotpuniti sliku o djelovanju hrvatskih umjetnika školovanih na Münchenskoj Akademiji na kraju 19. stoljeća, a koji su utjecali na daljnji razvoj hrvatske likovne umjetnosti.

**Münchner Schüler der zweiten Hälfte
des 19. Jahrhunderts: Kršnjavi, Mašić,
Medović, Crnčić, Csikos Sessia**

—
VESNA KEDMENEC KRIŽIĆ
—

MÜNCHEN WAR in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein wichtiges Zentrum des künstlerischen Lebens, und die Münchner Akademie der bildenden Künste eine der führenden Kunstschulen, um die sich zahlreiche Künstler aus verschiedenen Ländern scharten. Ausstellungen im Glaspalais, die internationalen Charakter hatten und den kulturell-künstlerischen Höhepunkt des Jahres darstellten sowie die Münchner Neue Pinakothek und die Akademie der bildenden Künste als angesehene pädagogische Institution förderten das künstlerische Klima der Stadt, in der sich eine Vielzahl von Malern verschiedener künstlerischer Orientierungen sammelte. Zu ihrer Ausbildung kamen nach München angehende junge Künstler aus verschiedenen Teilen Europas, darunter auch aus Kroatien.

Unter ersten Studenten aus kroatischen Ländern kam 1869 Izidor Kršnjavi. Kommend aus Wien, einem anderen großen Kulturzentrum Mitteleuropas, wo er Kunstgeschichte und Philosophie studierte, lässt sich Kršnjavi 1870 in die Zeichenklasse des Professors Leonard Raab immatrikulieren, danach setzt er das Studium der Malerei bei Professor Wilhelm Diez und der historischen Malerei in der Klasse von Prof. Wilhelm von Lindenschmit fort. Während seines Studiums machte Kršnjavi zahlreiche Kopien nach den italienischen und niederländischen Meistern. In den Beständen des Graphikenkabinetts wird aus dieser Zeit eine Bleistiftzeichnung aufbewahrt, die ein nach dem akademischen Kanon entworfenes Frauenprofil darstellt und nach Palma Vecchio gearbeitet wurde. Bei Professor Leonard Raab, der damals Vorstand der graphischen Abteilung der Akademie war, machte sich Kršnjavi mit den graphischen Techniken vertraut und meisterte sie. Die Kupferstiche *Bildnis eines Mannes (nach Tiepolo)* (1872); *Studie von acht Männerköpfen* (1875) und *Bischof Strossmayer* (1875), die als Vergleichsmaterial vorgestellt werden, stellen Kršnjavi als einen soliden Könnner der graphischen Kunst dar, der Graphik ähnlich wie Zeichnung behandelt. Das Werk von Kršnjavi war thematisch sehr verschieden (Stilleben, Landschaften, Bildnisse, religiöse Themen). Zwei gewählte Arbeiten aus unserer Sammlung — die Zeichnung *Kalniki*, eine Landschaft mit räumlich und zeitlich isolierter Stimmung und die Skizze für die sakrale Komposition *Madonna mit dem Kind* veranschaulichen die Vielseitigkeit der Interessen Kršnjavis, der 1878 die Malerei aufgab, um sich dem kulturellen, politischen und künstlerischen Leben Kroatiens zu widmen.

Einer der Schüler aus kroatischen Ländern an der Münchner Akademie war Nikola Mašić, ein Kollege von Kršnjavi. Nach der angefangenen künstlerischen Ausbildung in Wien setzt er sie in München in der Klasse von Professor Alexander Wagner fort, später bei Otto Seiz und Wilhelm von Lindenschmit. An der Münchner Akademie zeichnet er nach lebenden Modellen oder antiken Gipsabgüssen, und in seinem kleinen Zeichenblock lassen sich auch Porträts seiner Kollegen aus der Klasse finden. Zeichnungen seiner Kameraden oder das Bildnis seines amerikanischen Kollegen Frederic Dielman, der eine Studie nach dem Modell des beweglichen Skeletts entwirft, sind erfrischende und lebendige zeichnerische Notizen und, wie Matko Peić sagen würde, ein interessantes Dokument über die Flucht der Schüler aus dem Regime des akademischen Gipses in die Freiheit des nicht vorgegebenen Erlebens. Auf der Spur von intimen zeichnerischen Notizen wurden auf der Ausstellung auch einige Zeichenblöcke des Künstlers sowie zwei ausgezeichnete Porträtstudien von *Anton Mischik* und *Studie des alten Mannes* aus dem Jahre 1873 dargestellt. Die Arbeiten aus dem Zeichenblock von der Reise Mašićs nach Italien (1880) zeigen einen lyrischen Miniaturisten in den zarten Zeichnungen von Meeresstillen, eingebunden in einem ausgedehnten Panorama, sowie den Zeichner kleiner spontaner Landschaftsausschnitte (*Anacapri*). Zeichnungen aus der späteren Zeit (1890) setzen den Künstler zurück in den geschlossenen Raum des Zagreber Ateliers, wo er intimistische Variationen der Figur einer jungen Frau mit reinen Formen und klaren Linien zeichnet.

Eine besondere künstlerische Persönlichkeit, die an der Münchner Akademie geschult wurde, war sicherlich Mato Celestin Medović. Während Kršnjavi und Mašić vor München in Wien ausgebildet wurden, verlief die frühere Ausbildung von Medović in Italien. Nachdem er 1888 an die Münchner Akademie gekommen war, besuchte Medović das erste Semester bei Prof. Gabriel Hackel, danach trat er in die Klasse von Prof. Löffz und später zu Prof. Alexander Wagner über. In der Zeichenklasse von Prof. Hackel überwand er

nach den Worten von V.K. Uchytel in den Händen eines echten Pädagogen sehr schnell seine früheren Mängel und trieb seine Zeichenkunst durch systematisches und hartnäckiges Üben zur Perfektion. Dank dem Entgegenkommen der Kunstgalerie in Dubrovnik, welche in ihrer Sammlung einige Zeichnungen von Medović aufbewahrt, die während seiner Münchner Ausbildung entstanden sind, liehen wir für diese Ausstellung zwei akademische Zeichnungen des liegenden männlichen und weiblichen Aktes (1888–1893) aus sowie zwei etwas später datierte Studien von mit feinen zeichnerischen Übergängen weich modellierten Frauenköpfen (1893–1894). Aus unseren Beständen stellten wir von Medović zwei kleinformatige Skizzen für die *Ankunft der Kroaten* und die *Krönung des Königs Ladislaus* aus als interessantes Dokument über skizzenhaft aufgeworfene Ideen, die den kompositionellen Grundplan der Ereignisse ohne überflüssige Details vor Augen führen und vom Künstler in den späteren Studien umgeformt und virtuos ausgearbeitet werden, um endgültig in den großen historischen Kompositionen verwirklicht zu werden, die in dem Goldenen Saal des damaligen kroatischen Kultusministeriums untergebracht wurden.

Nach seiner Ausbildung in Wien kam im Jahre 1889 Menci Clement Crnčić an die Münchner Akademie in die Klasse von Prof. Nikolaus Gysis. Seine frühen akademischen Arbeiten stehen unter dem Einfluss des Realismus der Münchner Schule. Zwei Zeichnungen aus den Beständen des Graphikenkabinetts, *Die Weide* und *Petersdorf* sowie eine spätere Zeichnung, das ausgezeichnete, in Kohle minutiös gearbeitete *Slankamen* verfolgen die Schaffenslinie von Crnčić als Landschaftsmaler. Nach dem Münchner Studium als ausgezeichnete Zeichner erkannt, wurde er von Izidor Kršnjavi, dem Vorstand der Abteilung für den Kultus und Unterricht als Regierungsstipendiat nach Wien auf das Graphikstudium bei Prof. William Unger gesandt, der massgebend die weitere künstlerische Entwicklung von Crnčić geprägt hat. Auf der Ausstellung stellen wir die Vorbereitungsskizze sowie die tonal modellierte Graphik *Sonntagsmorgen in Lovran* vor, die in Wien preisgekrönt wurde. Crnčić entwickelte sich zu dem ausgeprägtesten Graphiker in der kroatischen Kunst am Ende des 19. Jahrhunderts, der später als ausgezeichnete Pädagoge zahlreiche künftige Künstler ausgebildet hat.

Nach dem mehrjährigen Malereistudium in Wien kam an die Münchner Akademie Bela Csikos Sessia. Er studiert vom Herbst 1892 bis zum Sommer 1893 in der Klasse des Professors Wilhelm von Lindenschmit, und im Jahre 1894 bildet er sich bei Prof. Karl Marr fort. Aus den Beständen des Graphikenkabinetts stellen wir auf der Ausstellung eine kleine Zeichnung des liegenden Frauenaktes von der Rückenseite (1893) vor. Die Zeichnung stammt aus dem Reisezeichenblock des Künstlers, den er in München und auf Reisen benutzt hatte. Auf der Akademie entstehen in Lindenschmits Klasse für die historische Malerei Kompositionen auf die Themen aus dem klassischen Altertum. Nach der Idee von Kršnjavi sollte Csikos an der Münchner Akademie Skizzen für das Gemälde *Griechisches Gymnasion* ausarbeiten, was wir anhand vier Zeichnungen (1893) aus den Beständen des Graphikenkabinetts zeigen. In demselben Jahr entsteht auch die Zeichnung *Tod der ägyptischen Erstgeborenen*, die später in Öl gemalt wird. Die ausdrucksvolle Kohlezeichnung stellt durch das Spiel von Lichtkontrasten eine Gruppe von Figuren dar, die durch das suggestive Todesdrama vereinigt werden, ein Thema, mit dem sich der Künstler auch später in seinem Schaffen auseinandersetzen wird. Für die Ausstellung wählten wir auch die fünf Jahre später entstandene Zeichnung *Dante vor den Türen des Fegefeuers*, eine monochromatische Studie in Kohle für das gleichnamige Gemälde, das Kršnjavi für das Arbeitskabinett des Abteilungsvorstands bestellt hatte, und das in der Interpretation sich der symbolistischen Poetik um die Jahrhundertwende annähert.

Im Bestreben, Werke kroatischer Künstler, die an der Münchner Akademie ausgebildet wurden aus dem zeichnerischen Blickwinkel vorzustellen, legten wir den Schwerpunkt dieser Ausstellung auf die frühen Werke von fünf Künstlern, die in diesem Zeitraum entstanden sind. Deren Übersicht wurde durch ihre hervorragenden Werke aus den späteren Schaffensperioden ergänzt, die sich in den Beständen des Graphikenkabinetts befinden. Auf diese Weise wollten wir mit guten Beispielen das Bild vom Wirken kroatischer Künstler ergänzen, die am Ende des 19. Jahrhunderts an der Münchner Akademie ausgebildet wurden und die weitere Entwicklung der kroatischen bildenden Kunst stark beeinflussten.

Izidor Kršnjavi

—
NAŠICE, 22. IV. 1845. — ZAGREB, 3. II. 1927.

U rodnom gradu pohađa osnovnu školu i dva razreda franjevačke gimnazije, a 1855. premješten je u zagrebački plemićki konvikt i upisan u njemačku gimnaziju. Maturirao je 1863. na krajiškoj gimnaziji u Vinkovima. U periodu od 1864. do 1866. predaje na osječkoj gimnaziji. U Osijeku kod H. C. Hötendorfa dobiva prve poduke iz slikarstva. Od 1866. do 1869. studira filozofiju i povijest umjetnosti na bečkom Sveučilištu (R. Zimmermann, R. Eitelberger, C. Lützow) i uz to polazi tijekom 1868. kao stipendist Zemaljske vlade bečku Akademiju (prof. K. J. Geiger). Na Münchensku Akademiju likovnih umjetnosti upisuje se 1869. i studira kod J. L. Raaba, W. Dietza i W. Lindenschmita. Iste godine završava studij filozofije u Beču. U periodu od 1872. do 1877. boravi s prekidima u Italiji. Nakon povratka u zemlju potaknuo je osnivanje Društva umjetnosti. Godine 1878. postaje prvim profesorom povijesti umjetnosti na zagrebačkom Sveučilištu i napušta slikarstvo (vraća mu se tek poslije I. svjetskog rata). Osniva Muzej za umjetnost i obrt (1880.) i Obrtnu školu (1882.). Bio je prvi kustos Strossmayrove galerije od 1883. do 1886. i urednik prvog kataloga. Diplomirao je pravo (1891.). Predstojnikom vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu postaje 1891. i tu je dužnost obavljao do 1896. godine. Od 1897. do mirovine ponovno je djelovao kao sveučilišni profesor. Objavio je veći broj rasprava, članaka i kritika o umjetnosti, a njegovo je djelovanje obilježilo cijelu jednu epohu u hrvatskome kulturnom i likovnom životu.

01 **Ženski profil (prema Palmi Vecchiu)**, 1870.
olovka
270 × 179 mm,
strukturirani papir
sign. nema; d. d. olovkom: *Palma 13/10 870*
inv. br. **KG HAZU 3056**

02 **Portret muškarca (prema Tiepolu)**, (1872.)
bakropis
224 × 149 / 273 × 194 mm,
tanki papir nalijepljen na deblji
sign. na otisku d. d. k. olovkom: *2Dr.K*
inv. br. **KG HAZU 3048**

03 **Studija osam muških glava**, 1875.
bakropis
118 × 93 / 304 × 224 mm,
papir za duboki tisak
sign. na prikazu d. l. koso: *Kršnjavi 875*
inv. br. **KG HAZU 3046**

04 **Josip Juraj Strossmayer**, 1875.
bakropis
125 × 102 (prikaz izrezan u oval),
papir za duboki tisak
sign. na prikazu d. d. k. (u ploči): *Kršnjavi 875*
inv. br. **KG HAZU 3049**

05 **Skica za sliku *Madona s djetetom***, (1876.– 1877.)
ugljen, bijela kreda, olovka
461 × 312 mm,
smeđi crtači papir
sign. nema
inv. br. **KG HAZU 3042**

06 **Kalnik**
kreda
564 × 418 mm,
papir Ingres
sign. nema
inv. br. **KG HAZU 3039**

01 Ženski profil (prema Palmi Vecchiu), 1870.

05 Skica za sliku *Madona s djetetom*, (1876.– 1877.)

01

05

03 Studija osam muških glava, 1875.

04 Josip Juraj Strossmayer, 1875.

06 Kalnik

03

04

06

Kalmik

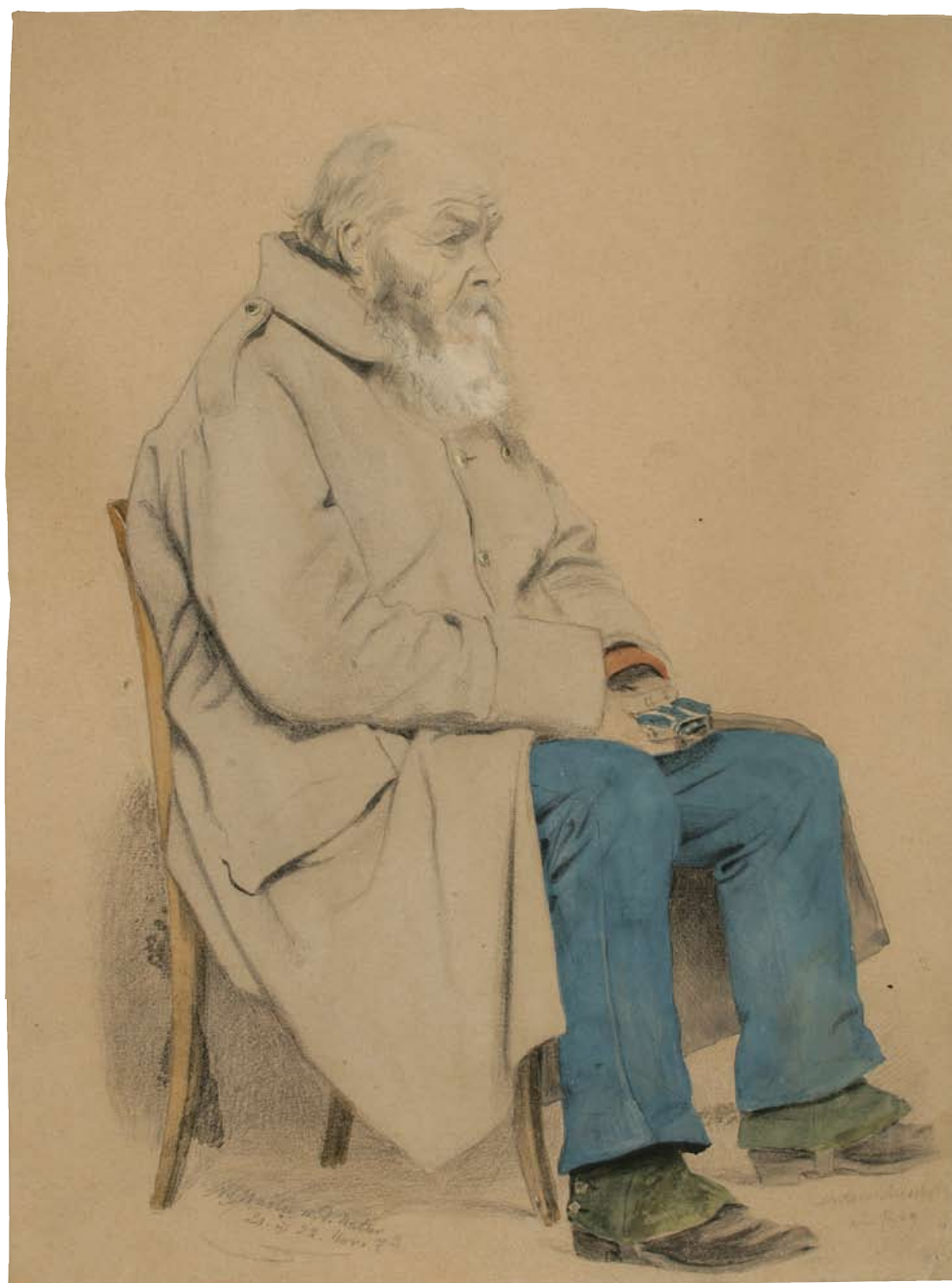

Nikola Mašić

—
OTOČAC, 28. XI. 1852. — ZAGREB, 4. VI. 1902.

Umjetničko školovanje započeo je 1872. na Akademiji u Beču, a iste godine nastavlja ga na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu. Studira crtanje kod prof. A. Wagnera, a zatim slikarstvo kod O. Seitz (1875.) i W. Lindenschmita (1877.). U Zagrebu je prvi put izlagao u Narodnom domu 1874. godine. Na Académie Julian u Parizu studira 1878. kod W. A. Bouguerea. Atelijer u Münchenu dobiva 1879. i u njemu slika do 1884. godine. Tijekom 1880. putuje po Italiji i sa svojih putovanja donosi brojne crteže koje, kao i one sakupljene kroz nekoliko godina crtanih u Posavini, razrađuje u svom münchenskom atelijeru. U Zagreb dolazi 1884. i na Obrtnoj školi radi kao nastavnik crtanja, a potom kao «učitelj risarske struke» na Sveučilištu. U razdoblju od 1894. do 1902. bio je ravnatelj Strossmayerove galerije.

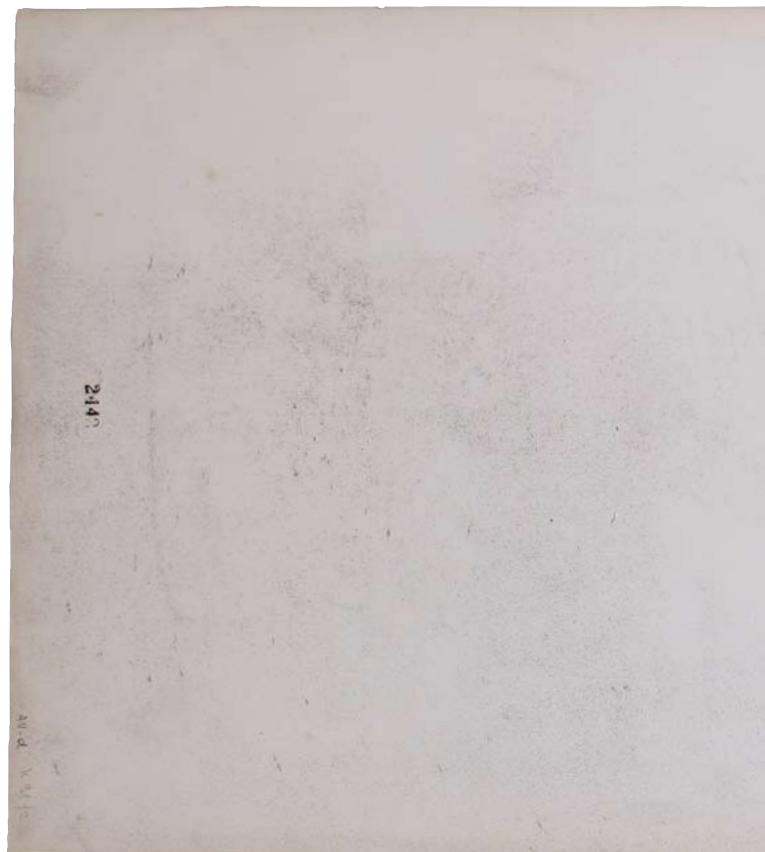
01	Muški akt , 1873. olovka; 195×167 mm, crtaći papir iz bloka I. sign. nema; d. l. olovkom: <i>München // 1 februar 1873.</i> inv. br. KG HAZU 2555	19
02	Crtež druga s Münchenske akademije , 1873. olovka; 195×167 mm, crtaći papir iz bloka I. sign. nema; d. d. olovkom: <i>München 22. Jänner 873</i> inv. br. KG HAZU 2558	
03	Dielman / Studija po modelu pokretnog kostura , 1873. olovka; 195×167 mm, crtaći papir iz bloka I. sign. nema; sred. olovkom: <i>22. Jänner 73 München</i> , d. l.: <i>Dielman</i> , d sred.: <i>Studien am beweglichen Skelette</i> inv. br. KG HAZU 2559	
04	Crteži drugova u Münchenskoj akademiji , 1873. olovka; 195×167 mm, crtaći papir iz bloka I. sign. nema; d. d. olovkom: <i>München 23 Jänner 73.</i> , g. l.: <i>Leinburg</i> , d. l. <i>Chase</i> inv. br. KG HAZU 2562	
05	Anton Mischik , 1873. olovka, kreda, akvarel, kist 264×197 mm, crtaći papir nalijepljen na karton sign. na prikazu d. l. olovkom: <i>N.Mašić</i> n.d. <i>Natur. // 21. u 22.Nov.73</i> , d. d. k.: <i>Anton Mischik // aus Prag.</i> inv. br. KG HAZU 2535	
06	Studija starca , 1873. olovka, ugljen, akvarel, kist 402×310 mm, crtaći papir nalijepljen na karton sign. ispod prikaza d. l. k. olovkom: <i>Nik.Mašić n.d. Natur.</i> , d. d. k.: <i>27 – 29 Nov.73</i> , sred.: <i>Studie nach der Natur.</i> inv. br. KG HAZU 2533	
07	Uz rijeku , 1876. olovka; 144×223 mm, crtaći papir sign. d. d. olovkom: <i>Nik. Mašić</i> , d .l.: <i>Sissek 12. Aug. 76</i> inv. br. KG HAZU 2527	
08	Morski pejzaž s barkom i siluetom grada , (1880.) olovka; 111×380 mm, crtaći papir iz bloka VI. sign. nema inv. br. KG HAZU 2619	
09	Pogled na luku , (1880.) olovka; 111×380 mm, crtaći papir iz bloka VI. sign. nema inv. br. KG HAZU 2620	
10	Anacapri , 1880. olovka; 11×190 mm, crtaći papir iz bloka VI. sign. nema; d. d. koso olovkom: <i>Anacapri 13. 6. 80</i> inv. br. KG HAZU 2643	
11	Uspavana u krevetu , (1890.) olovka; 233×638 mm, crtaći papir iz bloka IV. sign. nema, d. l. k. olovkom: <i>9/12</i> inv. br. KG HAZU 2441	
12	Odmor uz knjigu , 1890. olovka; 207×285 mm, crtaći papir iz bloka V. sign. d. d. olovkom: <i>N. M. 19/4 90</i> inv. br. KG HAZU 2545	

09

10

- 09 Pogled na luku, (1880.)
- 10 Anacapri, 1880.
- 11 Uspavana u krevetu, (1890.)

11

Mato Celestin Medović

—
KUNA NA PELJEŠCU, 17. XI. 1857. — SARAJEVO, 20. I. 1920.

Medović se školuje od 1868. u samostanu Male braće u Dubrovniku za svećenika. U Italiju odlazi 1880. na studij slikarstva. Tamo se školuje od 1880. do 1886. U Rimu uči kod L. Seitz. Nastavlja studij kod F. Grandija zatim kod A. Ciserija u Firenzi. Slika u različitim franjevačkim samostanima (Fuccechio, Faenza, Cesena). Godine 1886. vraća se u Dubrovnik. Daljnji studij nastavlja na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu u periodu od 1888. do 1893. kod prof. G. Hackla, L. Löffftza i A. Wagnera. Po povratku u Dubrovnik radi u atelijeru smještenom u ljetnikovcu M. Pucića, a zatim se vraća u Kunu. Na poziv Izidora Kršnjavoga dolazi u Zagreb i od 1895. do 1907. radi na mnogim velikim likovnim projektima. U Zagrebu surađuje s Vlahom Bukovcem. Godine 1907. napušta Zagreb i odlazi na Pelješac. Izlagao je na izložbi Hrvatskog društva umjetnosti i na izložbi Društva Medulić. U periodu od 1912. do 1914. boravi u Beču, a zatim se vraća u Kunu na Pelješcu. Godine 1919. postaje počasni član JAZU.

01 **Studija ženskog akta**, (1888.– 1893.)
crvena kreda
233 × 420 mm, papir
sign. nema
vlasništvo Umjetničke galerije Dubrovnik
inv. br. UGD-785

02 **Studija muškog akta**, (1888.– 1893.)
olovka
233 × 420 mm, papir
sign. d. l. k. olovkom: *F. C. Medović*
vlasništvo Umjetničke galerije Dubrovnik
inv. br. UGD-66

03 **Studija ženske glave**, (1893.– 1894.)
olovka, ugljen
620 × 435 mm
sign. d. d. k. ugljenom: *Medović*
vlasništvo Umjetničke galerije Dubrovnik
inv. br. UGD-1520

04 **Ženska glava odostraga**, (1893.– 1894.)
ugljen
555 × 435 mm, papir
sign. d. d. k. ugljenom: *Medović*
vlasništvo Umjetničke galerije Dubrovnik
inv. br. UGD-1521

05 **Skica za Dolazak Hrvata**, (oko 1901.)
olovka
163 × 121 mm, crtaći papir
sign. d. d. k. olovkom: *FCMedović*
inv. br. KG HAZU 4330

06 **Skica za Krunjenje kralja Ladislava**, (oko 1905.)
olovka
209 × 139 mm, crtaći papir,
kartonska maska nalijepljena na papir
sign. nema
inv. br. KG HAZU 4331

03

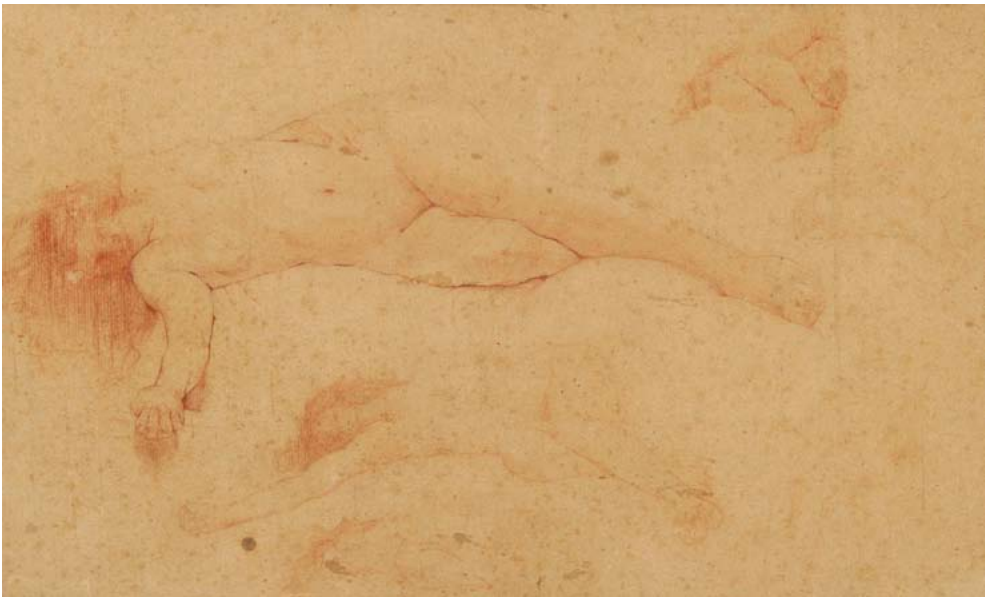

- 03 Studija ženske glave, (1893.–1894.)
- 04 Ženska glava odostraga, (1893.–1894.)

04

01

02

- 01 Studija ženskog akta, (1888.–1893.)
- 02 Studija muškog akta, (1888.–1893.)
- 05 Skica za *Dolazak Hrvata*, (oko 1901.)
- 06 Skica za *Krunjenje kralja Ladislava*, (oko 1905.)

05

06

Menci Clement Crnčić

—
BRUCK NA MURI, 3. IV. 1865. — ZAGREB, 9. XI. 1930.

Polazio je Vojnu akademiju u St. Pöltenu i u Hranicama u Moravskoj od 1876. do 1882. Kao stipendist hrvatske Vlade studirao je dvije godine od 1882. do 1884. slikarstvo na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču. Godinu dana 1886.–87. bio je slikar kazališnih dekoracija u Landestheateru u Coburgu. Studij nastavlja na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu 1889.–1892. kod prof. N. Gysisa. Kratko je vrijeme bio učitelj slikanja na Obrtnoj školi u Zagrebu (1892.–1893.), a potom dobiva 1894., preporukom Izidora Kršnjavoga, stipendiju za studij grafike na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču kod prof. W. Ungera. U periodu od 1895. do 1897. živi u Beču i Lovranu, a potom stalno u Lovranu do 1900. kada odlazi u Zagreb. Prvu samostalnu izložbu imao je 1900./01. godine u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu u okviru druge izložbe Društva hrvatskih umjetnika. U Zagrebu otvara 1903. s Belom Csikosom Sessiom privatnu slikarsku školu koja prerasta u Višu školu za umjetnost i umjetni obrt (1907.), a zatim u Akademiju (1921.) Na toj je ustanovi Menci Clement Crnčić radio do kraja života. Bio je od 1919. član JAZU, a u periodu od 1920. do 1928. direktor Strossmayerove galerije.

01	Petrovo selo , (1889.) olovka 140 × 203 mm, crtači papir zalijepljen na karton sign. nema, d. l. k. olovkom: <i>Petrovoselo</i> inv. br. KG HAZU 4809	31
02	Vrba , (1889.– 1892.) olovka 291 × 228 mm, novinski papir sign. nema inv. br. KG HAZU 4739	
03	Nedjeljno jutro u Lovranu (skica) , (1896.) olovka 274 × 379 mm, papir Ingres sign. nema inv. br. KG HAZU 4742	
04	Nedjeljno jutro u Lovranu , (1896.) bakropis 474 × 575 / 629 × 710 mm, otisnuto na tanki podlijepljeni papir sign. ispod prikaza d. k. olovkom: <i>M. Cl. Crnčić</i> inv. br. KG HAZU 2051	
05	Slankamen , (1902.) ugljen 216 × 394 mm, papir Ingres sign. na prikazu d. d. k. tušem perom: <i>K.C.</i> inv. br. KG HAZU 2030	

- 01 Petrovo selo, (1889.)
- 02 Vrba, (1889. – 1892.)
- 03 Nedjeljno jutro u Lovranu (skica), (1896.)

01

02

03

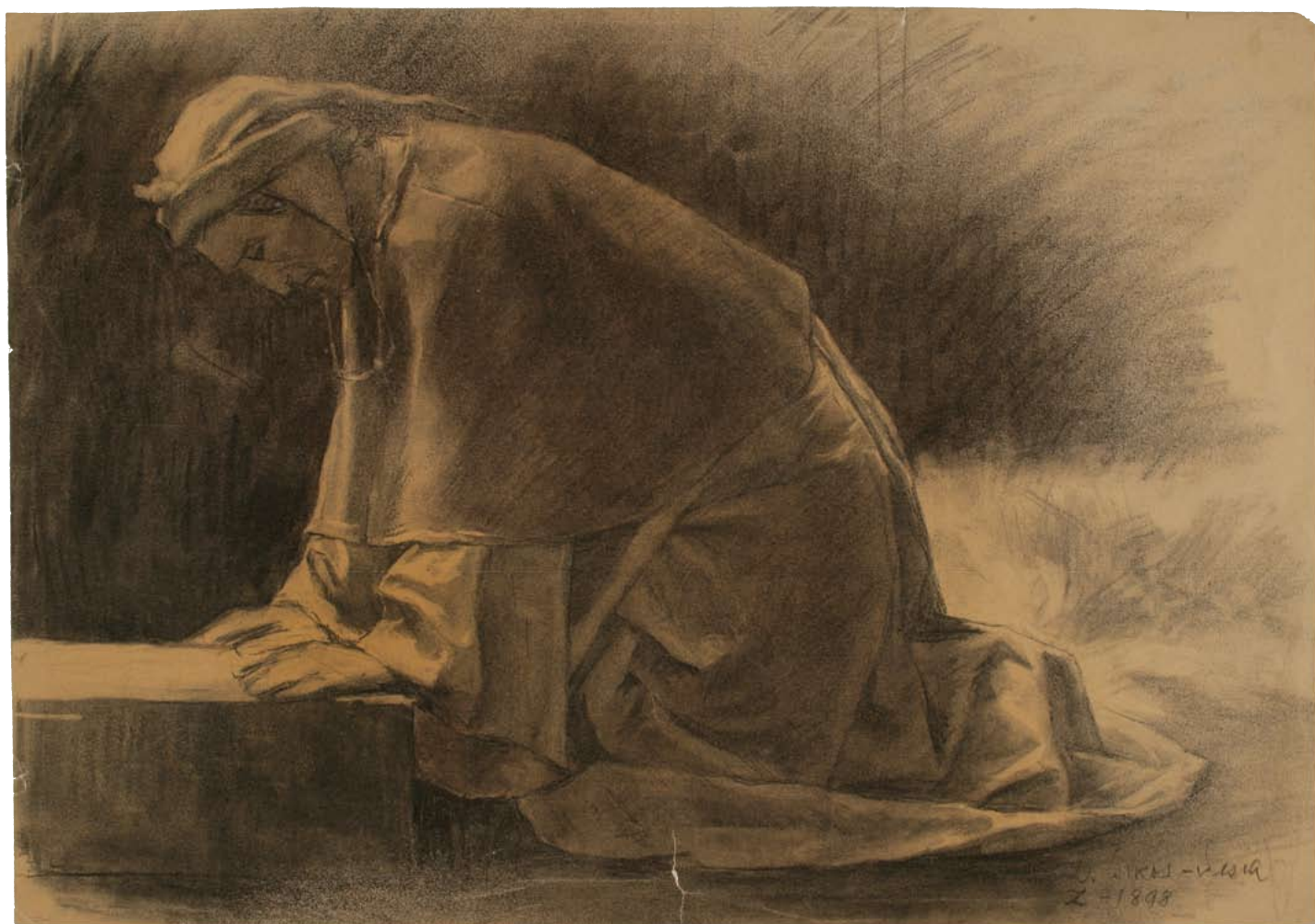
Bela Csikos Sessia

—
OSIJEK, 27. I. 1864. — ZAGREB, 11. II. 1931.

Nakon završene kadetske škole služi kao časnik u Osi-
jeku, a 1887. napušta vojni poziv i odlazi u Beč. Tamo
studira na Akademiji likovnih umjetnosti slikarstvo
kod prof. J. Bergera od 1887. do 1891. i kod L. K. Müllera
1891./92. gdje je specijalizirao povijesno slikarstvo.
Godine 1892. radi niz slikarskih kompozicija za palaču
Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu. Po želji Izi-
dora Kršnjavoga nastavlja specijalizaciju na Akademiji
likovnih umjetnosti u Münchenu kod prof. W. Linden-
schmita 1892/93., a zatim odlazi na studijsko putovanje
u Italiju. Godine 1894. nalazi se ponovno na Akade-
miji likovnih umjetnosti u Münchenu kod prof. K.
Marra. Povratkom u Zagreb imenovan je za profesora
na realnoj gimnaziji (1895.). Suraduje sa slikarom Vla-
hom Bukovcem. Među osnivačima je Društva hrvat-
skih umjetnika (1897.). Izlaže na prvoj izložbi Hrvat-
skog salona 1898. u Zagrebu. Godine 1902. odlazi sa
slikarom Robertom Auerom u SAD. Nakon povratka
u Zagreb 1903. otvara s M. Cl. Crnčićem privatnu sli-
karsku školu koja prerasta u Višu školu za umjetnost i
umjetni obrt (1907.), a zatim u Akademiju (1921.). Na
toj je ustanovi radio do kraja života.

01	Ležeči ženski akt s leđa , 1893. olovka 113 × 174 mm, crtači papir iz bloka sign. d. l. olovkom: <i>München VII/ 1893</i> (inicijal nečitko) Pohrana 407 KG HAZU	37
02	Grčki borci I , 1893. tuš, pero, laviranje 167 × 124 mm, crtači papir sign. d. d. k. tušem perom: <i>C III /1893</i> Pohrana 173 KG HAZU	
03	Grčki borci II ,1893. tuš, pero, laviranje 165 × 123 mm, crtači papir sign.d. l. k. tušem perom: <i>C.1893</i> Pohrana 174 KG HAZU	
04	Grčki borci III , 1893. tuš, pero, laviranje 167 × 123 mm, crtači papir sign. d. l. k. tušem perom: <i>C.1893</i> Pohrana 175 KG HAZU	
05	Grčki borci IV , 1893. tuš, pero, laviranje 167 × 123 mm, crtači papir sign. d. l. k.tušem perom: <i>C 1893</i> Pohrana 176 KG HAZU	
06	Mrtvi prvorodenac , (1893.) ugljen 270 × 375 mm, tonirani crtači papir sign. nema Pohrana 196 KG HAZU	
07	Dante pred čistilištem , 1898. ugljen 352 × 502 mm, tonirani deblji papir sign. d. d. k. ugljenom: <i>B. CSIKOS - Sesia // Z - 1898</i> inv. br. KG HAZU 3206	

01

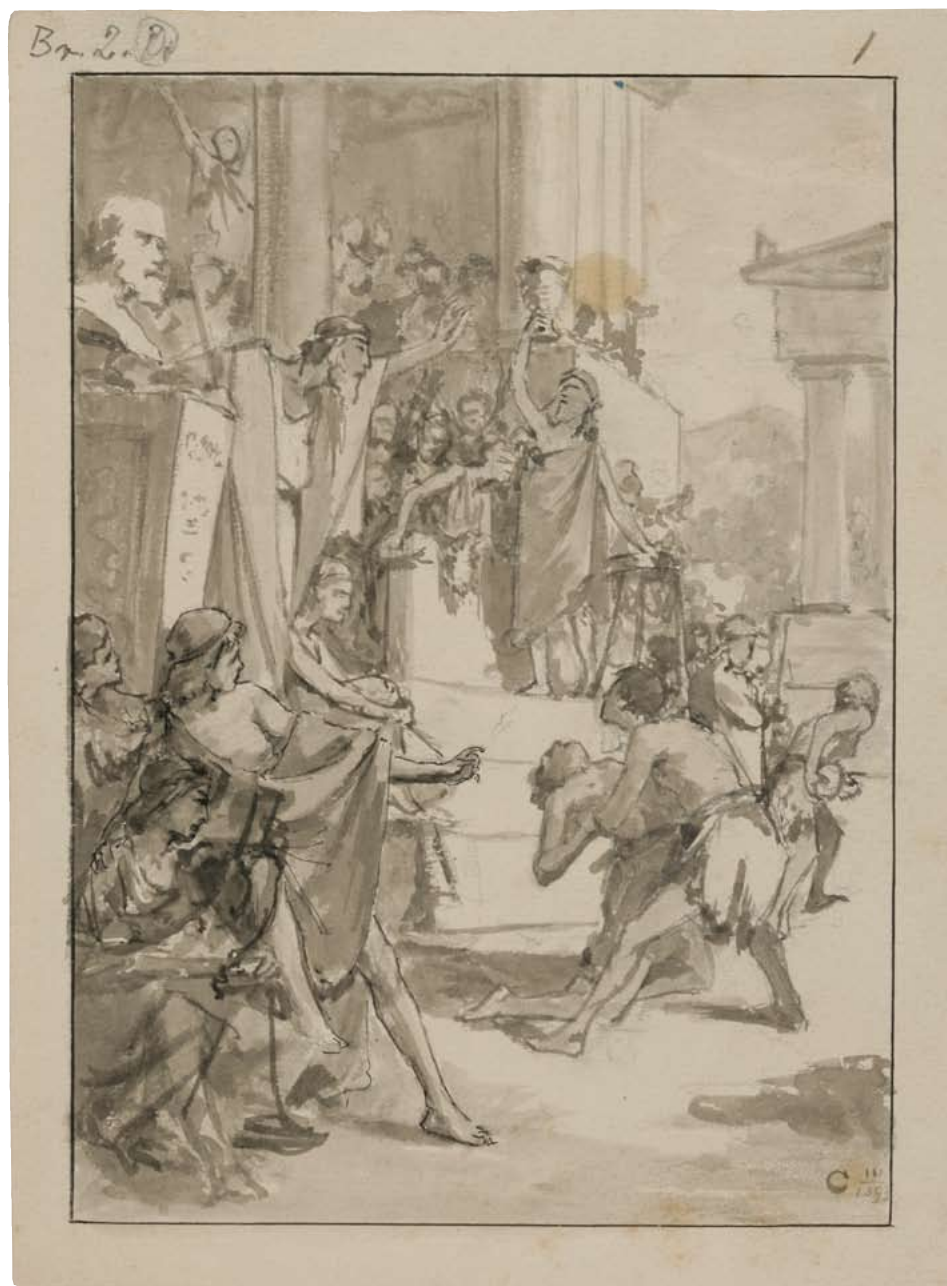

06

- 01 Ležeći ženski akt s leđa, 1893.
- 02 Grčki borci I, 1893.
- 06 Mrtvi prvorodenac, (1893.)

02

U PREDSTAVLJANJU djela münchenskih đaka iz fundusa Kabineta grafike, iz kustoskog rakursa i u želji valoriziranja njihova crtačka diskursa, uzdižemo i apostrofiramo pet umjetnika — Oskara Hermana, Josipa Račića, Vladimira Becića, Miroslava Kraljevića i Ljubu Babića — koji su obilježili lica hrvatske moderne početka 20. stoljeća, promovirajući ih kao umjetnike izrasle i profilirane u okrilju münchenske Akademije likovnih umjetnosti. *Münchenskom krugu*¹ — Hermanu, Račiću, Beciću i Kraljeviću — odnjegovanom na principima Habermannova suvremenijeg münchenskog realizma na temeljima Leiblovih otklona, slikarstva Španjolaca i Maneta — pridružujemo i Ljubu Babića, čiji kasniji radovi deriviraju iz Stuckova simboličkog slikarstva i pedagoškog pristupa. Njihove skice, crteži i litografije, izvučeni za izložbu iz čuvaonice naše institucije, odražavaju vrijeme münchenskog studiranja i djelomično su prošireni pojedinačnim djelima iz kasnijeg stvaralačkog sazrijevanja. Ne dotičući se slikarskih opusa i ne pretendirajući sveobuhvatnoj analizi njihova obimna crtačkog i grafičkog korpusa zastupljenog u našem fundusu,² fokusiranim izborom na njihova — uglavnom rana — djela iz razdoblja münchenskog školovanja, želimo ukazati na smjernice koje su se, školovanjem u duhovnom ozračju Münchena, očitovale kao izvori njihova kasnijeg, zrelijeg i umjetnički kvalitetnijeg stvaralaštva.

Prvi, od spomenute münchenske četvorke, koji se školovao u Münchenu, a koji je paradoksalno posljednji pridružen njihovu „bratstvu“ tj. *hrvatskoj školi*,³ jest Oskar Herman. Crteži koje predstavljamo, kronološki pripadaju u prva dva Hermanova münchenska perioda.⁴ Sačuvani Hermanovi crteži iz razdoblja studiranja, realistični kjaroskuralni portreti ugljenom čistih volumena i akademske studije aktova nastali u Herterichovoj crtačkoj klasi, nimalo ne otkrivaju niti nagovještavaju kasnijeg Hermana koji će, u prijelomnoj 1909., krenuti putem oslobađanja od takova akademskog pristupa. Napuštajući rakurs objektivne realnosti, na tragu Maréesova idealizma i Meier-Graefevih teorija,⁵ kreće u rješavanje „problema statike, volumena i prostornosti“, a njegov crtež „postaje čišći, možda čak ‘klasičniji’“. ⁶ Nakon tog „prijeloma“ 1909. i „kraja poetike *minhenskog kruga*“⁷ — koji je zoran na izloženim crtežima — Herman je zaoкупljen rješavanjem problema jedinstvenije kompozicije, suodnosom grupiranih likova, proporcijским relacijama istih, i ono najvažnije, njegov dotad akademski, kolebljiv crtački rukopis, dobiva — hermanovski prepoznatljiv — slobodniji, sintezan, aritmičan te sadržajno melankoličniji i intuitivniji duktusni pečat.

Netom nakon Hermana, na münchensku Akademiju stiže i Josip Račić. Zajedno s Hermanom polazio je pripremne poduke u privatnoj školi Antona Ažbèa. Obojica su kod Ažbèa svladali „princip kugle, tonske konstrukcije, kako to ilustriraju tako bliski crteži Račićevi i Hermanovi iz 1905.–1906.“,⁸ a ta je Ažbèova škola očito bila poligon za svladavanje osnovnih crtačkih i slikarskih vještina te najbolja moguća priprema za Akademiju. Račićev antologijski, gotovo monumentalan crtež ugljenom, *Stojeći ženski akt*, datiran u 1905., na tragu je strogih Ažbèovih pouka tonskog iskustva o svladavanju vještina voluminoznog modeliranja akta,⁹ a vremenski se preklapa s Habermannovom crtačkom klasom¹⁰ pa ostaje otvoreno pitanje pod čijim je pedagoškim utjecajem nastao. Račićovo bravurozno crtanje „čudesnim“ ugljenom ponajbolje opisuje njegov prijatelj, sudrug i biograf Becić koji je njegovo metjerstvo okarakterizirao kao „slikarsko crtanje, maljanje pomoću ugljena“. ¹¹ Spomenutom aktu iz münchenskog razdoblja pridružujemo i dvije studije prema modelu iz Račićeve kratke pariške epizode 1908. Crteži mekih i dinamičnih brzih linijskih opservacija i točnih anatomskih proporcija pokazuju Račićev odmak od münchenske skulptoralne crtačke manire.¹²

Istodobno s Račićem i Hermanom, u Habermannovoj je crtačkoj klasi i Vladimir Becić. Predstaviti Becića samo osrednjim akademskim studijama iz münchenska perioda bilo bi nepošteno spram izvrsnosti te crtačke osobnosti duga i prosperitetna umjetnička vijeka, a čiji se veliki broj kasnijih crteža nalazi u fundusu Kabineta grafike HAZU.¹³ Ti crteži, u kronološkom rasponu od münchenskog školovanja do pedesetih godina 20. stoljeća, pokrivaju sve razvojne faze njegova crtačka opusa. Kao poredbeni materijal ranim radovima, izdvojeni su kasniji crteži

Na straži (1917.) i *Autoportret* (1947.). Oni su svojevrsna stilsko-morfološka premosnica na čijim se obodima apostrofiraju akademske studije aktova olovkom sigurna linijskog duktusa, ratni crtež ugljenom titrava voluminozna obrisa i konačno zreli autoportret u laviranoj sepiji — razliven do mrlje i meke slikarske modelacije.

Glasovitoj se „hrvatskoj školi“ u Habermannovoj klasi posljednji pridružuje neosporno nadaren Miroslav Kraljević. Premda je izložbom naglašeno razdoblje njegova studiranja na Münchenskoj Akademiji, izbor radova sužen je isključivo na crtački segment, a proširen je crtežima iz njegova bogata crtačkog i grafičkog opusa čuvanog u Kabinetu grafike, nastalih u burlesknom, boemskom, dekadentnom Parizu gdje je Kraljević dosega vrhunac crtačka stvaralaštva, nažalost prekinutog tragičnom smrću. Jer, premda se Kraljevićev uspon događa u stvaralački propulzivnom trogodišnjem vremenskom periodu — od završetka školovanja na Münchenskoj Akademiji 1910. do sazrijevanja 1912. u Parizu¹⁴ — zanimljivo je naglasiti njegova propitivanja u okrilju Habermannovih akademskih pouka. Ta propitivanja, na tragu Babićevih zapisa otkrivaju kako je „kod Kraljevića opet onaj prijelaz spram karikature i one ‘schmiessig’ nabačene krivulje njegovih crtarija ženskih aktova — sasvim habermannski.“¹⁵ Za izlaganje njegovih crteža iz ranijeg Münchenskog perioda odabrano je osam studija olovkom iz tzv. Münchenskog bloka datiranog 1908./1909.¹⁶ iz vlasništva Muzeja za umjetnost i obrt. Nastale su pred kraj Kraljevićeva studija u Habermannovoj klasi. Te crtačke skice i studije — „vježbe rukom“ — portreti i karikature njegovih kolega s klase, studije likova s Münchenskih ulica i kavana te crteži nastali za boravka u domovini, razotkrivaju još uvijek tvrdi rukopis, usporen u razvoju uslijed poštivanja akademske tradicije. Od tridesetosam studija, tek se na dvije (*Saloma*, *Skica za plakat „Umjetnička izložba“*) razabiru kompleksnija kompozicijska rješenja, a u oblikovanju se naziru u „stilizaciji forme secesijske reminiscencije“.¹⁷ Kvalitativni skok vidljiv je već na trima crtežima iz 1909. — među kojima su dvije autokarikature (*Slikar s paletom* i „*Ersatzreserwist*“) te slavni *Autoportret* u olovci. Naš izbor — preko sjetna majčina portreta — zaokružujemo virtuoznim pariškim crtežima — dnevniciškim erotomanskim zapisima pariškog života — koji, uz slikarska i grafička ostvarenja, čine „sasvim osobita djela europskog modernizma“.¹⁸

U vrijeme kada Ljubo Babić stiže na školovanje u München, karizmatična se „hrvatska škola“ osipala: Račić je mrtav, Kraljević zatvara poglavlje Münchenskog školovanja, Herman također, Becić je u Parizu na Académie de la Grande Chaumière. Nakon svladavanja osnova u klasi prof. A. Janka, u koju ga je na godinu dana uputio Stuck, 1911. Babić postaje „Stuckschüler“,¹⁹ a simboličko slikarstvo toga profesora i njegova osobnost ostavili su duboki trag u daljnjem Babićevu razvoju; reminiscencije su uočljive na litografiji *Koncert*, nastale tek četiri godine nakon Stuckove slike *Das Dinner* (1913.). Izražajni pastelni *Portret A. G. Matoša* (1913.) u vlasništvu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, a koji je datiran u završnu godinu Babićeva Münchenskog školovanja,²⁰ posuđen je za izložbu radi usporedbe s istoimenom litografijom iz naše zbirke, jer je portret „nakon više varijanti u pastelu izveden i u litografiji“.²¹ Odabrani radovi sažimaju iskustvo svladanog zanata na Münchenskoj Akademiji te istodobno najavljuju Babićev nadolazeći, sugestivniji, dramatski i individualniji stilski izraz. Takva morfološka, stilska i metjerska komparacija gotovo doslovnoga motivskog i duktusnog prijenosa crtačke invencije u tehniku litografije, otvorila je mogućnost izlaganja kasnijih antologijskih litografija iz 1917. koje odlikuju osobiti oblik ekspresionizma (*Kreisleriana*) ili pak snovita, lirična atmosfera *Bonazze* i *Akta pred ogledalom*.

Spomenuti protagonisti hrvatske moderne, objedinjeni pod zajedničkim nazivnikom početne Münchenske osnove i proučavani kroz prizmu usvojenih vibrantnih utjecaja kojima su bili izloženi u jednom od žarišta europske umjetnosti, čine specifičnu umjetničku grupaciju koja je propulzivno utjecala na razvoj hrvatske moderne umjetnosti. I premda školovani u istom akademskom ozračju, njihov se stvaralački uspon ne bazira isključivo na platformi Münchenskih temelja. Njihove se individualne poetike razvijaju i u drugim kulturnim i umjetničkim sredinama, od kojih je Pariz bio ciljano odredište koje je otvaralo nova poglavlja njihova stvaralačka razvoja.

1 Inauguracija pojma *Münchenski krug* dogodila se na izložbi Račić – Kraljević – Becić – Herman u Ljubljani 1952.

2 Cjelokupni crtački i grafički materijal tih umjetnika predstavljen je i kataloški obrađen povodom 100. godišnjice rođenja protagonista „Hrvatske škole“ na Münchenskoj Akademiji, vidi kataloge izložbi R. Gotthardi-Škiljan: *Josip Račić – Miroslav Kraljević. Crteži i grafike*, Kabinet grafike JAZU, Zagreb, 1985. i R. Gotthardi-Škiljan: *Vladimir Becić – Oskar Herman. Crteži i grafike*, Kabinet grafike JAZU, Zagreb, 1986.

3 Gagro, B.: *Slikarstvo minhenskog kruga. Račić, Becić, Herman, Kraljević*, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1973., k. i.

4 Kelemen, B.: *Četrdeset godina stvaranja od 1904. do 1945.* u monografiji Kelemen, B. – Gamulin, G.: *Oskar Herman*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1978., str. 25 – 32.

5 O vezi s J. Meier-Graefom, preko kojeg je Herman upoznao Maréesovo slikarstvo, i utjecaju Meier-Graefove knjige *Entwicklungsgeschichte der modernen Malerei* na stvaralaštvo O. Hermana v. monografiju Kelemen, B. – Gamulin, G.: *Oskar Herman*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1978., str. 12 – 17.

6 Bilj. 4, *Ibid.*, str. 30.

7 Rus, Z.: *Labirint Oskara Hermana. Memorijalna izložba 1886. – 2006.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2006., str. 25.

8 Gagro, B.: *Slikarstvo minhenskog kruga. Račić, Becić, Herman, Kraljević*, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1973., k. i.

9 „Ne samo ikonika, nego i zatvorena, voluminozna predmetnost lika nalazi se već na crtežima iz 1905. ili, možda, 1906., nastalim na tragu pouka Antona Azbëa...“ piše Gamulin i nastavlja „...što, naravno, ne znači da su ti crteži i nastali kod Azbëa. Nažalost, golem Račićev crtački opus s Akademije je nestao.“ v. Gamulin, G.: *Josip Račić, u. Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Naprijed, Zagreb, 1995., sv. II, str. 262., bilj. 6.

10 O razlučivanju Račićevih crteža koji su nastali kod Azbëa od onih u Habermannovoj crtačkoj klasi piše Rus, Z.: *Josip Račić. Retrospektiva*, Moderna galerija, Zagreb, 2008./2009., str. 31 – 33.

11 Peić, M.: *Josip Račić*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985., str. 9.

12 U pohrani Kabineta grafike HAZU čuvaju se 23 studije, datirane 1908., v. Rus, Z.: *Josip Račić. Retrospektiva*, Moderna galerija, Zagreb, 2008./2009., str. 52.

13 Gotthardi-Škiljan, R.: *Vladimir Becić – Oskar Herman. Crteži i grafike*, Kabinet grafike JAZU, Zagreb, 1986.

14 O utjecajima na Kraljevićevo stvaralaštvo i izvan Münchena do vrhunca u Parizu v. Horvat Pintarić, V.: *Miroslav Kraljević*, Globus, Zagreb, 1985., str. 75.

15 Babić, Lj.: *Između dva svijeta*, Zora, Zagreb, 1955., str. 26.

16 Gašparović, M.: *Prilog istraživanju minhenskog crtačkog opusa Miroslava Kraljevića*, Život umjetnosti 58, 1996., str. 82 – 88.

17 Gašparović, M.: *Miroslav Kraljević. Crteži i grafike iz fundusa Muzeja za umjetnost i obrt*, MUO, Zagreb, 1998., k. i.

18 Horvat Pintarić, V.: *Miroslav Kraljević*, Globus, Zagreb, 1985., str. 17.

19 O prvom susretu sa Stuckom za kojeg kaže da je bio „neokrunjeni ali općeprihvaćeni princeps umijeća“, načinu školovanja u Stuckovoj klasi i o statusnom značenju pojma Stuckschüler, duhovito piše Lj. Babić u: *Između dva svijeta*, Zora, Zagreb, 1955., str. 26 – 37.

20 Babić je Matoša portretirao u njegovu stanu u Zagrebu 1913., a o tom iskustvu piše u članku *Kako sam crtao Matoša* u: Narodni list, 14. VI. 1953, str. 6.

21 Gagro, B.: *Hrvatska grafika u prvoj polovini XX. stoljeća, u: Jugoslavenska grafika 1900 – 1950*, MSU, Beograd, 1978., str. 28.

—
RUŽICA PEPELKO

AUS DEM KUSTODISCHEN BLICKWINKEL und mit dem Wunsch, deren zeichnerischen Diskurs zur Geltung zu bringen, legten wir bei der Vorstellung von Werken der Münchener Schüler aus den Beständen des Graphikenkabinetts den Schwerpunkt auf fünf Künstler — Oskar Herman, Josip Račić, Vladimir Becić, Miroslav Kraljević und Ljubo Babić — die verschiedene Gesichter kroatischer Moderne am Anfang des 20. Jahrhunderts geprägt hatten und präsentierten sie als im Umfeld der Münchner Akademie der bildenden Künste erwachsene und profilierte Künstler. Dem *Münchner Kreis*¹ — Herman, Račić, Becić und Kraljević — erzogen auf Habermanns Prinzipien des moderneren Münchner Realismus, dessen Grundlagen auf Leibls Abweichungen, spanischer Malerei und Manet fußen, fügten wir auch Ljubo Babić hinzu, dessen spätere Arbeiten sich aus der symbolischen Malerei Stucks und dem pädagogischen Ansatz ableiten lassen. Ihre Skizzen, Zeichnungen und Steindrucke, die für diese Ausstellung aus den Beständen² unserer Institution entnommen wurden, spiegeln die Zeit des Münchner Studiums wieder und werden teilweise durch einzelne Werke aus dem späteren kreativen Reifeprozess erweitert. Ohne Anspruch auf eine umfassende Analyse ihrer zahlreichen Zeichnungen und Graphiken, die auch ihr Gesamtwerk nicht außer Acht lassen würde, fokussierten wir unsere Auswahl hauptsächlich auf ihre frühen Werke aus der Zeit der Münchner Ausbildung. Mit dieser Wahl möchten wir auf Richtlinien hinweisen, die während der Ausbildung im geistigen Klima Münchens aufgenommen, sich als Quellen ihres späteren, reiferen und künstlerisch wertvolleren Schaffens äußerten.

Der erste von dem erwähnten Münchner Quartett, der in München ausgebildet wurde, paradoxerweise aber als letzter ihrer „Bruderschaft“, d. h. der *Kroatischen Schule*³ zugeordnet wurde, war Oskar Herman. Die ausgestellten Zeichnungen gehören chronologisch zu den ersten zwei Münchner Perioden Hermans.⁴ Die erhaltenen Zeichnungen Hermans aus seiner Studienzeit, realistische Chiaroscuro-Porträts in Kohle mit reinen Volumina und akademische Aktstudien, entstanden in der Zeichenklasse Herterichs, lassen nicht einmal andeutungsweise den späteren Herman errahnen, der seit der entscheidenden Wende im Jahre 1909 den Weg einer Befreiung von einem solchen akademischen Ansatz einschlagen wird. Den Blickwinkel der objektiven Wirklichkeit verlassend, wendet er sich auf der Spur vom Idealismus Marées' und den Theorien Meier-Graefes⁵ der Lösung von „Problemen der Statik, Räumlichkeit und Volumina“ zu, und seine Zeichnung „wird reiner, vielleicht sogar klassischer“.⁶ Nach diesem „Umbruch“ aus dem Jahre 1909 und dem „Ende der Poetik des *Münchner Kreises*“⁷ — veranschaulicht auf den ausgestellten Zeichnungen — befasst sich Herman mit der Problemlösung einer einheitlicheren Komposition, gegenseitigem Verhältnis der gruppierten Figuren, deren proportionellen Beziehungen und, am wichtigsten, seine bisher akademische, zögerliche zeichnerische Handschrift erhält einen erkennbaren freieren, synthetischen, arhythmischen und inhaltlich wehmütigeren und intuitiveren duktualen Stempel.

Kurz nach Herman kommt auch Josip Račić an die Münchner Akademie. Zusammen mit Herman besuchte er den vorbereitenden Unterricht an der Privatschule von Anton Ažbè. Die beiden meisterten bei Ažbè „das Prinzip der Kugel, der tonalen Konstruktion, wie es so verwandte Zeichnungen von Račić und Herman aus 1905–1906 veranschaulichen“.⁸ Die Schule von Ažbè war offensichtlich ein Polygon für die Erwerbung von zeichnerischen und malerischen Grundkenntnissen und die bestmögliche Vorbereitung auf die Akademie. Die anthologische, fast monumentale Kohlezeichnung von Račić *Stehender Frauenakt*, datiert ins Jahr 1905, ist auf der Spur von strengen Lehrsätzen Ažbès über tonale Erfahrung bei der Beherrschung der Kunst der voluminösen Aktmodellierung.⁹ Zeitlich überlappt sie sich mit der Zeichenklasse Habermanns,¹⁰ so dass die Frage offen bleibt, unter wessen pädagogischer Aufsicht sie entstanden ist. Račićs bravouroses Zeichnen mit der „wundersamen“ Kohle wird am besten von seinem Freund, Kollegen und Biographen Becić beschrieben, der sein Können als „malerisches Zeichnen, Malen mit Hilfe von Kohle“¹¹ bezeichnet hat. Dem erwähnten Akt aus der Münchner Zeit fügen wir auch zwei Studien nach dem Modell aus Račićs kurzer Pariser Episode in 1908 hinzu. Zeichnungen mit weichen und dynamischen schnellen Linienobservationen und genauen anatomischen Proportionen zeigen dessen Abweichung von dem Münchner skulptoralen Zeichenmanier auf.¹²

Gleichzeitig mit Račić und Herman war in der Zeichenklasse von Habermann auch Vladimir Becić. Becić nur mit mittelmäßigen akademischen Studien aus der Münchner Periode vorzustellen, wäre ungerecht im Hinblick auf die Vortrefflichkeit dieser außerordentlichen zeichnerischen Persönlichkeit mit langem und prosperierendem künstlerischem Leben, deren zahlreiche spätere Zeichnungen in den Beständen des Graphikenkabinetts der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste aufbewahrt werden¹³. Diese Zeichnungen, in der chronologischen Zeitspanne von der Münchner Schulzeit bis zu den 50-er Jahren des 20. Jhs., decken alle Entwicklungsphasen seines zeichnerischen Werkes ab. Als Vergleichsmaterial für seine frühen Arbeiten wurden spätere Zeichnungen *Auf der Wache* (1917) und *Selbstbildnis* (1947) herangezogen. Sie stellen eine gewisse stilistisch-morphologische Brücke dar, an deren Rändern akademische Bleistift-Aktstudien mit sicherem

Linienduktus, Kriegskohlezeichnung mit zitternden voluminösen Umrissen und schließlich reifes, bis zum Fleck zerfließendes Selbstbildnis in laviertem Sepia und einige malerische Modellierungen hervorgehoben werden.

Der berühmten „kroatischen Schule“ in Habermanns Klasse tritt als letzter der unbestritten begabte Miroslav Kraljević bei. Obwohl die Ausstellung den Schwerpunkt auf seine Studienzeit in München legt, wurde die Auswahl von Arbeiten ausschließlich auf den zeichnerischen Teil beschränkt und durch Zeichnungen aus seinem umfangreichen zeichnerischen und graphischen Werk erweitert, die im Graphikenkabinett aufbewahrt werden und im burlesken, bohemenhaften, dekadenten Paris entstanden sind, wo Kraljević den Höhepunkt seines zeichnerischen Schaffens erreicht hatte, leider unterbrochen durch seinen tragischen Tod. Denn, obwohl sich der Aufstieg Kraljevićs in dem schöpferisch propulsiven, dreijährigen Zeitraum — vom Ende der Ausbildung an der Münchner Akademie 1910 bis zum Reifen in Paris 1912¹⁴ — abspielte, sind seine Hinterfragungen im Rahmen von akademischen Lehrsätzen Habermanns zu erwähnen. Diese Infragestellungen auf der Spur von den Aufzeichnungen Babićs zeigen auf, wie „bei Kraljević jener Übergang zur Karikatur und jener „schmiessig“ aufgeworfenen Kurven seiner Zeichnungen von Frauenakten wieder ganz habermannisch sind.“¹⁵ Für die Ausstellung seiner Zeichnungen aus der früheren Münchner Periode wurden acht Bleistiftstudien aus dem sogenannten Münchner Block aus dem Besitz des Museums fürs Kunstgewerbe gewählt, der auf 1908/1909 datiert wird.¹⁶ Sie entstanden kurz vor dem Ende seines Studiums in der Klasse Habermanns. Diese zeichnerischen Skizzen und Studien — „Handübungen“ — Porträts und Karikaturen seiner Studienkollegen aus der Klasse, Studien der Figuren von den Münchner Strassen und Cafés, sowie die während seines Aufenthaltes in der Heimat entstandenen Zeichnungen zeigen eine noch harte Handschrift auf, deren Entwicklung durch die Befolgung der akademischen Tradition verlangsamt wurde. Von achtunddreißig Studien lassen sich nur auf zwei (*Saloma, Skizze für das Plakat „Kunstaussstellung“*) komplexere kompositionelle Lösungen errahnen, während bei der Formung „Reminiszenzen stilisierter Sezessionsformen“ angedeutet werden.¹⁷ Ein qualitativer Sprung ist schon auf drei Zeichnungen aus dem Jahre 1909 sichtbar, worunter sich zwei Selbstkarikaturen (*Maler mit der Palette* und *Ersatzreservist*) sowie das berühmte *Selbstbildnis* in Bleistift befinden. Unsere Auswahl runden wir über das wehmütige Mutterbildnis mit virtuosen Pariser Zeichnungen — erotomanischen Tagebuchaufzeichnungen des Pariser Lebens — ab, die neben malerischen und graphischen Errungenschaften „ganz besondere Werke des europäischen Modernismus“¹⁸ bilden.

In der Zeit, als Ljubo Babić zur Ausbildung nach München kam, fiel die charismatische „kroatische Schule“ auseinander: Račić war tot, Kraljević wie auch Herman schließen das Kapitel ihrer Münchner Ausbildung ab, Becić ist in Paris an der Académie de la Grande Chaumière. Nach der Erlernung der Grundlagen in der Klasse von Prof. A. Jank, in die er 1911 auf ein Jahr von Stuck eingewiesen wurde, wird Babić „Stuckschüler“,¹⁹ und die symbolische Malerei dieses Professors und seine Persönlichkeit hinterließen eine tiefe Spur in der weiteren Entwicklung von Babić; Reminiszenzen sind erkennbar auf dem Steindruck *Das Konzert*, entstanden erst vier Jahre nach Stucks Gemälde *Das Dinner* (1913). Das ausdrucksvolle *Bildnis von A. G. Matoš* (1913) im Besitz der Abteilung für die Geschichte der kroatischen Literatur der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste, das in das letzte Jahr der Münchner Ausbildung von Babić datiert wurde,²⁰ wurde für die Ausstellung geliehen, um den Vergleich mit der gleichnamigen Lithographie aus unserer Sammlung zu ermöglichen, weil das Porträt „nach mehreren Varianten in Pastell auch im Steindruck ausgeführt wurde“.²¹ Die ausgewählten Arbeiten fassen die Erfahrung der erlernten Kunst an der Münchner Akademie zusammen und kündigen gleichzeitig den kommenden, suggestiven, dramatischeren und individuelleren Stilausdruck von Babić an. Ein solcher morphologischer, stilistischer und könnerischer Vergleich der fast buchstäblichen Übertragung von Motiven und dem Duktus der zeichnerischen Invention in die Technik der Lithographie eröffnete die Möglichkeit der Ausstellung späterer anthologischer Steindrucke aus 1917, die sich durch eine besondere Form vom Expressionismus (*Kreisleriana*) oder durch die traumhafte, lyrische Atmosphäre der *Meeresstille* und des *Aktes vor dem Spiegel* auszeichnen.

Die erwähnten Protagonisten der kroatischen Moderne, vereint unter dem gemeinsamen Nenner der anfänglichen Münchner Grundlage und erforscht durch das Prisma der verinnerlichten vibranten Einflüsse, denen sie in einem der Brennpunkte der europäischen Kunst ausgesetzt waren, bilden eine spezifische Künstlergruppierung, die propulsiv die Entwicklung der kroatischen modernen Kunst beeinflusste. Und obwohl sie in demselben akademischen Umfeld geschult wurden, fußte ihr schöpferischer Aufstieg nicht ausschließlich auf der Plattform der Münchner Grundlagen. Ihre individuellen Poetiken entwickeln sich auch in den anderen kulturellen und künstlerischen Umgebungen, worunter Paris einen bevorzugten Anziehungspunkt darstellte, in dem sich neue Kapitel ihrer schöpferischen Entwicklung auftraten.

1 Der Begriff *Münchner Kreis* wurde auf der Ausstellung Račić – Kraljević – Becić – Herman in Ljubljana 1952 eingeführt.

2 Das gesamte zeichnerische und graphische Werk dieser Künstler wurde vorgestellt und katalogisch bearbeitet anlässlich der 100-Jahresfeier der Geburt von Protagonisten der „Kroatischen Schule“ an der Münchner Akademie, siehe Ausstellungskataloge R. Gotthardi-Škiljan: *Josip Račić – Miroslav Kraljević. Zeichnungen und Graphiken*. Graphikenkabinett der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Zagreb 1985 und R. Gotthardi – Škiljan: *Vladimir Becić – Oskar Herman. Zeichnungen und Graphiken*. Graphikenkabinett der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Zagreb, 1986.

3 Gagro, B.: *Malerei des Münchner Kreises. Račić, Becić, Herman*, Kunstpavillon, Zagreb, 1973, Ausstellungskatalog.

4 Kelemen, B.: *Četrdeset godina stvaranja od 1904. do 1945.* in der Monographie Kelemen, B. – Gamulin, G.: *Oskar Herman*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1978, S. 25 – 32.

5 Über die Beziehung zu J. Meier-Graefe, durch den Herman die Malerei von Marées kennenlernte und über den Einfluß von Meier-Graefes Buch *Entwicklungsgeschichte der modernen Malerei* auf das Schaffen von O. Herman siehe die Monographie Kelemen, B. – Gamulin, G.: *Oskar Herman*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1978, S. 12 – 17.

6 Anm. 4, Ibid., S. 30.

7 Rus, Z.: *Das Labyrinth Oskar Hermans. Gedenkausstellung*, Galerie Klovićevi dvori, Zagreb, 2006, S. 25.

8 Gagro, B.: *Malerei des Münchner Kreises. Račić, Becić, Herman*, Kunstpavillon, Zagreb, 1973, Ausstellungskatalog.

9 „Nicht nur Ikonik, sondern auch die geschlossene, voluminöse Gegenständlichkeit der Figuren findet sich schon auf den Zeichnungen aus 1905 oder vielleicht 1906, entstanden auf der Spur der Belehrungen von Anton Ažbè...“, schreibt Gamulin und setzt fort: „... was, natürlich, nicht bedeutet, daß diese Zeichnungen auch bei Ažbè entstanden sind. Leider ist das gewaltige zeichnerische Werk Račićs von der Akademie verschwunden.“, siehe Gamulin, G.: *Josip Račić*, in: *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Naprijed, Zagreb, 1995, B. II, S. 262, Anm. 6.

10 Über die Unterscheidung der bei Ažbè entstandenen Zeichnungen Račićs von jenen in der Zeichenklasse Habermanns schreibt Rus, Z.: *Josip Račić. Retrospektive*. Moderne Galerie, Zagreb, 2008/2009, S. 31 – 33.

11 Peić, M.: *Josip Račić*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985, S. 9.

12 In den Beständen des Graphikenkabinetts der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste werden 23 Studien aus dem Jahre 1908 aufbewahrt, siehe Rus, Z.: *Josip Račić. Retrospektive*. Moderne Galerie, Zagreb, 2008/2009, S. 52.

13 R. Gotthardi-Škiljan: *Vladimir Becić – Oskar Herman. Zeichnungen und Graphiken*. Graphikenkabinett der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Zagreb, 1986.

14 Über die Einflüsse auf das Schaffen von Kraljević auch außerhalb Münchens bis zum Höhepunkt in Paris siehe Horvat Pintarić, V.: *Miroslav Kraljević*, Globus, Zagreb, 1985, S. 75.

15 Babić, Lj.: *Između dva svijeta*, Zora, Zagreb, 1955, S. 26.

16 Gašparović, M.: *Prilog istraživanju minhenskog crtačeg opusa Miroslava Kraljevića*, Život umjetnosti 58, 1996, S. 82 – 88.

17 Gašparović, M.: *Miroslav Kraljević. Zeichnungen und Graphiken aus den Beständen des Museums für das Kunstgewerbe*, MUO, Zagreb, 1998, Ausstellungskatalog.

18 Horvat Pintarić, V.: *Miroslav Kraljević*, Globus, Zagreb, 1985, S. 17.

19 Über seine erste Begegnung mit Stuck, von dem er sagt, er wäre „der ungekrönte, aber allgemein anerkannte König der Kunst gewesen“, über Lehrmethoden in der Klasse Stucks sowie über die Statusbedeutung des Begriffs Stuckschüler schreibt geistreich Ljubo Babić in: *Između dva svijeta*, Zora, Zagreb, 1955, S. 26 – 37.

20 Babić porträtierte Matoš in dessen Zagreber Wohnung 1913, und über diese Erfahrung schreibt er im Artikel *Kako sam crtao Matoša* in: *Narodni list*, 14. VI. 1953, S. 6.

21 Gagro, B.: *Hrvatska grafika u prvoj polovici XX. stoljeća*, in: *Jugoslavenska grafika 1900 – 1950*, MSU, Beograd, 1978, S. 28.

Oskar Herman

—
ZAGREB, 17. III. 1886. — ZAGREB, 18. I. 1974.

Nakon završene Više trgovačke škole u Zagrebu 1903., godinu je dana polazio slikarsku školu Konrada Filipa. U Münchenu je 1904. pohađao privatnu slikarsku školu Antona Ažbèa, a zatim je upisao crtačku klasu prof. Johanna Hertericha te 1905. klasu prof. Huga von Habermanna na Akademiji likovnih umjetnosti. S Romanom Kramsztykom i Helmutom Höferom od 1905. do 1906. slikao je u zajedničkom münchenskom atelijeru. Prvu samostalnu izložbu priredio je 1908. u Zagrebu. Od 1907. do završetka studija 1910. polazio je slikarske klase prof. Karla Rauppa i prof. Petera Halma. Od 1914. do 1919. sudjelovao je na izložbama *Münchenske nove secesije*. Osim kraćih boravaka u Berlinu i Parizu, u Münchenu je ostao do 1933., a zatim se vratio u stan-ateljier u Zagreb. Izlagao je s Grupom trojice i Grupom hrvatskih umjetnika (1936.–1939.). Iz Zagreba je otišao početkom Drugoga svjetskog rata, a od 1942. do 1944. u izbjegličkom je logoru u Ferramonti-Tarsia u Italiji, nakon čega se priključio partizanskom pokretu u umjetničkoj koloniji u Cozzanu. Godine 1945. vratio se u zagrebački atelijer gdje je živio i radio do smrti. Nakon rata radio je kao kustos Moderne galerije do umirovljenja 1949.

01	Poprsje djevojke, 1906. ugljen 630 × 456 mm; papir MBM sign. na prikazu uz l. rub sred. ugljenom: <i>O. Hermann // 06</i> inv. br. KG HAZU 2196	47
02	Poprsje djevojke (en face), 1906. ugljen 630 × 481 mm; papir MBM sign. na prikazu uz d. rub sred. ugljenom: <i>O. Hermann // 1906</i> inv. br. KG HAZU 2197	
03	Dva stojeća muška akta u pokretu (studija), 1906. kreda 542 × 350 mm; papir PATENT G&F M sign. na prikazu d. d. k. kredom: <i>O. Herman // 1906.</i> (verso: Čovjek vozi dječja kolica (skica), kreda, crvena kreda) inv. br. KG HAZU 7654	
04	Dva ženska akta (crtež i studija), 1907. kreda 540 × 350 mm; papir PATENT G&F M sign. na prikazu d. l. kredom: <i>O.H. // 07.</i> (verso: Stojeći ženski akt s leđa (studija), kreda) inv. br. KG HAZU 8164	
05	Kompozicija (skica), 1908. crvena kreda 204 × 225 mm; žućkasti papir nalijepljen na tanji papir sign. na prikazu d. d. k. crvenom kredom: <i>O. Hermann // 08</i> inv. br. KG HAZU 8163	
06	Polaganje u grob (skica), (1909.–1910.) crvena kreda 270 × 296 mm; crtači papir iz bloka sign. na prikazu d. d. k. crvenom kredom: <i>O. Hermann</i> (verso: Muški akt s mačem u pokretu, crvena kreda) inv. br. KG HAZU 3790	
07	Leda s labudom (skica), 1911. tinta, pero, olovka 257 × 278 mm; trgovački papir sign. na prikazu d. d. k. tintom, perom: <i>Schleisheim bei München // 1911 // O. Herman</i> inv. br. KG HAZU 3783	
08	Legenda (skica), (1911.) tuš, pero, bijela boja, kist 219 × 210 mm; crtači papir, maska nalijepljena na papir sign. na prikazu g. d. k. kredom: <i>O. H.</i> inv. br. KG HAZU 3781	
09	Alegorija (skica), (1911.–1913.) kreda 457 × 409 mm; natron-papir sign. na prikazu d. l. k. kredom: <i>O. H.</i> (verso: Stojeći ženski akt (skica), kreda) inv. br. KG HAZU 7712	

01 Poprsje djevojke, 1906.

02 Poprsje djevojke (en face), 1906.

01

02

- 03 Dva stojeća muška akta u pokretu (studija), 1906.
- 04 Dva ženska akta (crtež i studija), 1907.
- 05 Kompozicija (skica), 1908.
- 06 Polaganje u grob (skica), (1909. – 1910.)
- 07 Leda s labudom (skica), 1911.
- 08 Legenda (skica), (1911.)

06

03

04

07

08

05

Josip Račić

—
HORVATI KRAJ ZAGREBA, 18. III. 1885. — PARIZ, 20. VI. 1908.

Polazio realnu gimnaziju u Zagrebu (1896.–1900.), a zatim se upisao na naukovanje u litografsku radionicu Vladimira Rožankowskog u Zagrebu (1900.–1903.), nakon čega je radio kao litografski pomoćnik kod Maravića i kod Slamela (1904.) te je surađivao u časopisu Satir. Prema sjećanju slikara M. Krušlina, 1903. polazio je tečaj slikanja i risanja koji su vodili B. Csikos Sessija i M. Cl. Crnčić. Godine 1904. upisao je u Münchenu privatnu slikarsku školu Antona Ažbèa, koju je pohađao do proljeća 1905. kada odlazi u Berlin gdje je radio kao litografski crtač. U lipnju 1905. vratio se kod Antona Ažbèa, a zatim je u jesen 1905. upisao crtačku klasu prof. Johanna Caspara Hertericha na münchenskoj Akademiji likovnih umjetnosti. Nakon Herterichove smrti klasu su privremeno vodili prof. Ludwig Herterich i prof. Hugo von Habermann, a zatim je u proljeće 1906. klasu preuzeo Habermann pretvorivši je kasnije u slikarsku. U ljeto 1906. crtao je karikature za satirički časopis *Koprive* u Zagrebu. U ljetnim mjesecima 1907. putovao je s Oskarom Hermanom preko Italije (Padova, Venecija) u Zagreb do jeseni kada se vratio na studij u München. U veljači 1908. otišao je u Pariz studirati na L' Académie Vitti. U lipnju je pronađen mrtav (samoubojstvo?) u hotelskoj sobi u ulici Rue Abée Grégorie 48.

01	Stojeći ženski akt , (1905.) ugljen 963×633 mm; papir sign. na prikazu d. d. k. ugljenom: <i>J. RAČIĆ</i> inv. br. KG HAZU 2744	53
02	Stojeći akt bradatog muškarca u poluprofilu na lijevo , (1908.) olovka 503×332 mm; tonirani papir sign. nema Pohrana 66 KG HAZU	
03	Stojeći muški akt s leđa ispružene desne ruke , (1908.) ugljen 539×348 mm; tonirani papir sign. nema (verso: Torzo muškarca (skica) , ugljen) Pohrana 68 KG HAZU	

- 02 Stojeći akt bradatog muškarca u poluprofilu na lijevo, (1908.)
- 03 Stojeći muški akt s leđa ispružene desne ruke, (1908.)

02

03

Vladimir Becić

—
SLAVONSKI BROT, 1. VI. 1886. — ZAGREB, 24. V. 1954.

Godine 1904. u Zagrebu je počeo studirati pravo, a zatim je upisao privatnu slikarsku školu M. Cl. Crnčića i B. Csikosa Sessije. Nakon prekida studija prava, 1905. odlazi u München gdje je pohađao privatni slikarski tečaj kod Heinricha Knürra. Godine 1906. upisao se na Münchensku Akademiju likovnih umjetnosti gdje je završio tečaj crtanja kod prof. Ludwiga Hertericha i slikarsku klasu prof. Huga von Habermanna. Godine 1909. upisao je u Parizu Académie de la Grande Chaumière te radio kao crtač u časopisu Le Rire. U Zagreb se vratio 1910. radi prve samostalne izložbe u salonu Ullrich, do 1912. je u Osijeku, zatim odlazi u Beograd (1913.) i potom u Bitolj gdje se zaposlio kao nastavnik crtanja. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata nalazio se u vojsci (Albanija, Krf, Rim, Pariz). Godine 1916. odlazi na solunski front gdje do 1918. radi kao ratni dopisnik i slikar za pariški časopis *L' Illustration*. Nakon rata živio je u Blažuju kraj Sarajeva gdje je imao atelijer do 1923. Godine 1924. zaposlio se na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti gdje je predavao do umirovljenja 1947. Član je Grupe trojice od 1929. do 1935. Godine 1929. Hrvatsko društvo umjetnosti «Stros-mayer» izabralo ga je za kustosa Moderne galerije. Od 1929. dopisni, 1931. izvanredni, a redoviti član JAZU (danas HAZU) postao je 1934.

01	Stojeći ženski akt s leđa (studije) , (1906.) olovka 342 × 266 mm; sign. nema inv. br. KG HAZU 6117	59
02	Sjedeći ženski akt (studije) , (1907.) olovka 347 × 266 mm; tanki žućkasti papir sign. nema inv. br. KG HAZU 6118	
03	Dva sjedeća ženska akta (skica) , (1907.) ugljen 331 × 266 mm; tanki žućkasti papir sign. nema (verso: dvije studije konja ugljenom) inv. br. KG HAZU 6120	
04	Portret muškarca u profilu , (1910.) olovka 347 × 265 mm; tanki žućkasti papir sign. nema inv. br. KG HAZU 6119	
05	Na straži , (1917.) ugljen 331 × 158 mm; crtači papir iz bloka sign. d. l. k. olovkom: <i>Vlad. Becić</i> inv. br. KG HAZU 3446	
06	Autoportret , 1947. sepija, kist, laviranje 314 × 474 mm; papir bezdrvni sign. d. l. k. sepijom: <i>V. B. 47.</i> inv. br. KG HAZU 3576	

Mad. Pović

- 01 Stojeći ženski akt s leđa (studije), (1906.)
- 02 Sjedeći ženski akt (studije), (1907.)
- 03 Dva sjedeća ženska akta (skica), (1907.)
- 04 Portret muškarca u profilu, (1910.)

01

02

03

04

Miroslav Kraljević

—
GOSPIĆ, 14. VII. 1885. — ZAGREB, 16. IV. 1913.

Nakon završene gimnazije koju je polazio u Zagrebu i u Gospiću, od jeseni 1904. živio je u Beču gdje je počeo studirati pravo i polazio privatni slikarski tečaj Georga Fischoffa. Godine 1906., napustio je pravo i prešao u München gdje je od listopada 1906. do travnja 1907. učio u privatnoj školi za grafičke umjetnosti prof. Moritza Heymanna. U svibnju 1907. primljen je na Münchensku Akademiju likovnih umjetnosti u klasu prof. Huga von Habermanna. Ljeto 1909. provodi u Veneciji. Nakon završetka Münchenskog studija 1910., vratio se u rodnu Požegu gdje je intenzivno slikao do rujna 1911. Zatim se preselio u Pariz gdje se zadržao do studenoga 1912., nakratko studirajući na Académie de la Grande Chaumière. Nakon napuštanja Akademije, počeo je slikati samostalno u vlastitu atelijeru u Montparnasseu. Povremeno je objavljivao karikature u satiričnom listu *Parnuge*. Godine 1912. vratio se u Zagreb gdje je u Salonu Ullrich imao prvu i za života jedinu samostalnu izložbu. Početkom 1913. obolio je od tuberkuloze od koje se do smrti liječio u sanatoriju na Brestovcu na Medvednici.

- 01–08

Münchenski blok, (1908./1909.)

olovka, crtaći papir

korice 180×120 mm; listovi 176×112 mm

38 listova i 4 predlista

vl. Muzej za umjetnost i obrt Zagreb
- 01

Saloma, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema

inv. br. MUO 17497/2
- 02

U atelijeru, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema

inv. br. MUO 17497/4
- 03

Skice iz kavane, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema

inv. br. MUO 17497/7
- 04

Žena sa šeširom, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

inv. br. MUO 17497/10
- 05

Studija psa, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema

inv. br. MUO 17497/16
- 06

Skica za plakat „Umjetnička izložba“, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema

inv. br. MUO 17497/23
- 07

Portret muškarca s brkovima, 1909.

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema;

d. sredina na prikazu: *Corso, 22. II 09.*

inv. br. MUO 17497/24
- 08

Karikature muškarca, (1908./1909.)

olovka

176×112 mm; crtaći papir iz bloka

sign. nema

inv. br. MUO 17497/2

- 09

Autoportret, (1909.)

olovka; 111 ×82 mm; žućkasti papir

sign. nema

inv. br. KG HAZU 6171
- 10

Autoportret s paletom, 1909.

olovka; 206×135 mm; papir iz spomenara

(s tiskanim cvjetnim viticama i s rubnom crtom)

sign. na prikazu g. l. k. olovkom: *FKraljević 1909*

inv. br. KG HAZU 3017
- 11

“Ersatzreserwist”/Pričuvnik 53. pukovnije, 1909.

olovka; 206×135 mm; papir iz spomenara

(s tiskanim cvjetnim viticama i s rubnom crtom)

sign. na prikazu d. d. olovkom:

Ersatzreserwist//FrtzKraljević;

g. d.: *53. Reg.// 11 Comp.// 1909.*

inv. br. KG HAZU 3018
- 12

Portret majke, (1911.)

ugljen, crvena kreda; 245×224 mm; natron papir

sign. nema

inv. br. KG HAZU 6351
- 13

M. Kraljević s prijateljima/Dama sa psom u šetnji, (1912.)

tuš, pero; 327×261 mm; crtaći papir iz bloka

sign. na prikazu d. l. perom, tušem: *Kraljević*

inv. br. KG HAZU 6591
- 14

Pitanje, 1912.

tuš, pero, kist

315×261 mm; papir Ingres 1871 (l. vodeni znak)

sign. na prikazu d. d. perom, tušem: *Kraljević 1912.*

(verso: **Madame sa štíćenicom**; tuš, pero)

inv. br. KG HAZU 2295
- 15

U vrtu za kavanskim stolom, 1912.

tuš, pero; 306×237 mm; papir Ingres

(d. l. vodeni znak INGRES // FRANCE)

sign. na prikazu d. d. perom, tušem: *MK 1912. P.*

(verso: **Dvije žene (Madame sa štíćenicom)**; tuš, pero)

inv. br. KG HAZU 4542
- 16

Akt u crnom, (1912.)

tuš, kist, pero; 201×315 mm; papir Ingres

sign. nema

inv. br. KG HAZU 5452
- 17

Udvaranje, 1912.

tuš, pero; 308×221 mm; papir Ingres

sign. na prikazu d. d. k. (otisnuti monogram):

Paris // MK. 1912

inv. br. KG HAZU 4336
- 18

Udvaranje, 1912.

tuš, pero, akvarel, kist

341×260 mm; crtaći papir iz bloka

sign. na prikazu d. l. k. perom, tušem:

Kraljević // Paris 1912.

inv. br. KG HAZU 6067
- 19

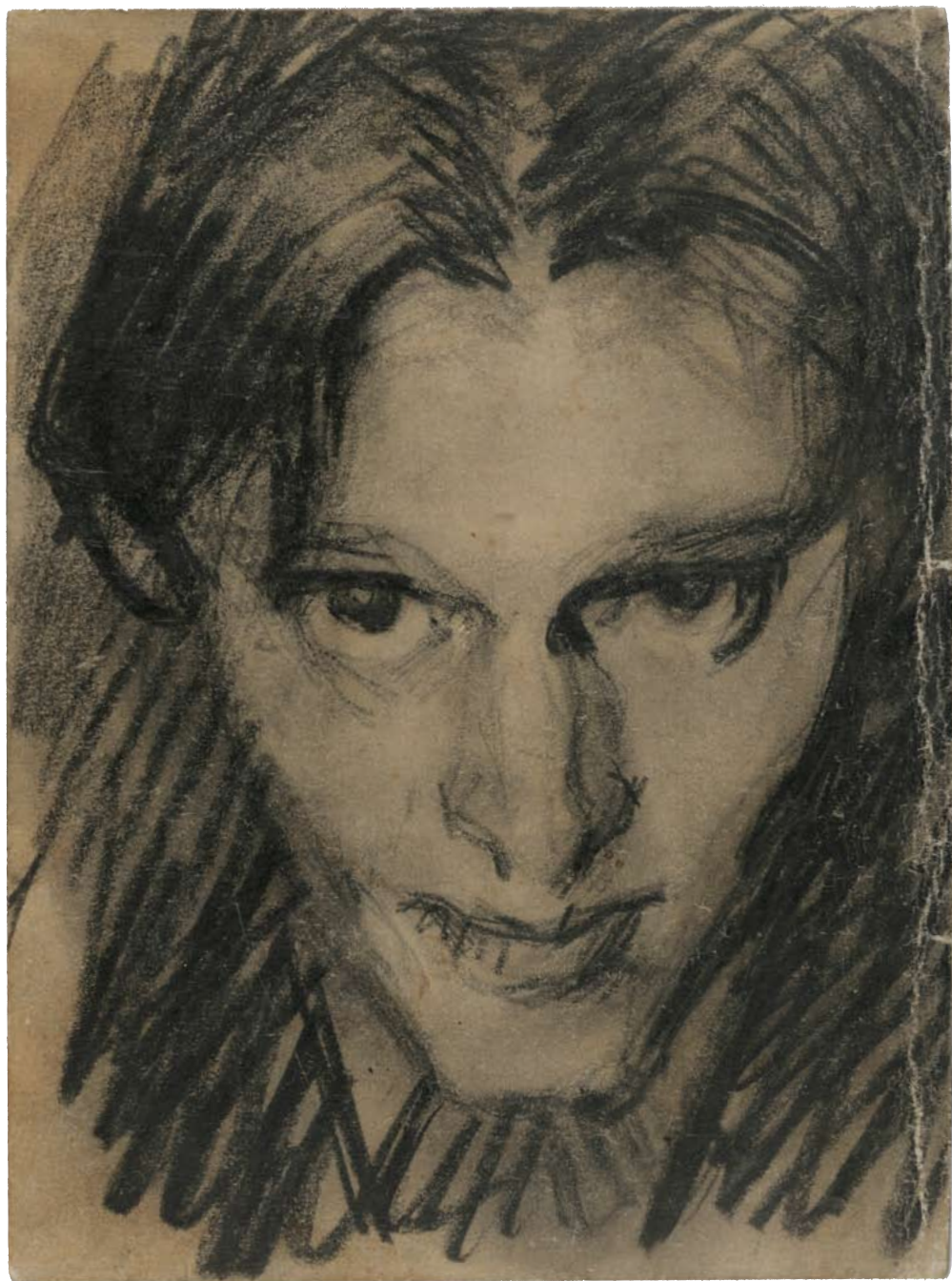
Sjedeći ženski akt en face, 1912.

crvena kreda; 344×264 mm; crtaći papir iz bloka

sign. na prikazu d. d. (otisnuti monogram):

Paris // MK. 1912

inv. br. KG HAZU 5444

- Münchenski blok, (1908./1909.)
- 01 Saloma, (1908./1909.)
- 02 U atelijeru, (1908./1909.)
- 03 Skice iz kavane, (1908./1909.)
- 05 Studija psa, (1908./1909.)
- 06 Skica za plakat „Umjetnička izložba“, (1908./1909.)
- 07 Portret muškarca s brkovima, 1909.

Miroslav Kraljević /

- 10 Autoportret s paletom, 1909.
- 11 “Ersatzreserwist”/Pričuvnik 53. pukovnije, 1909.

01

02

03

05

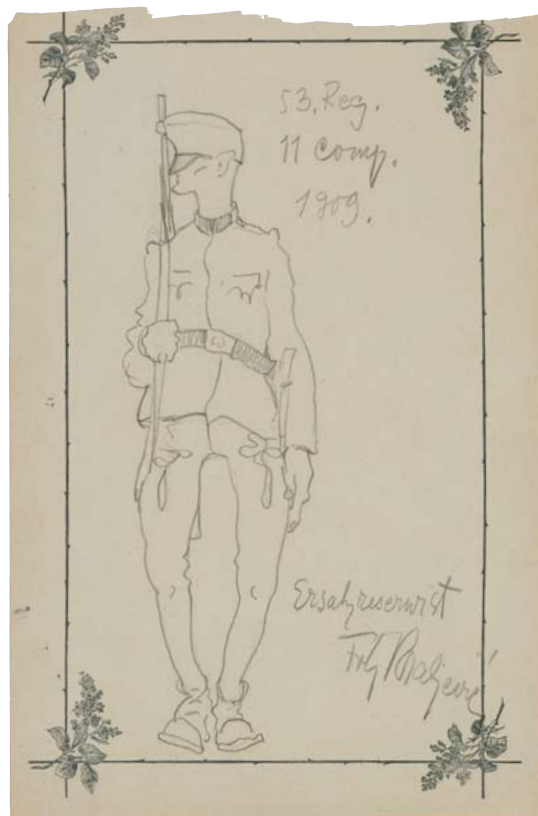
06

07

10

11

- 14 Pitanje, 1912.
- 15 U vrtu za kavanskim stolom, 1912.
- 16 Akt u crnom, (1912.)
- 18 Udvaranje, 1912.

14

15

18

16

Ljubo Babić

—
JASTREBARSKO, 14. VI. 1890. — ZAGREB, 14. V. 1974.

Pohađao je privatnu slikarsku školu M. Cl. Crnčića i B. Csikosa Sessije na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu od 1908. do 1910. Na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu nastavio je školovanje u crtačkoj klasi prof. Angela Janka (1910./11.), zatim u slikarskoj klasi prof. Franza von Stucka (1911./12.) u kojoj je diplomirao 1913. U Münchenu je slušao Burgerova predavanja iz povijesti umjetnosti i završio tečaj umjetničke anatomije na Medicinskom fakultetu te proučavao inscenaciju na Künstlertheateru. Godine 1913. u Parizu je radio na Academie de la Grande Chaumière, a zatim se uoči Prvoga svjetskog rata vratio u Zagreb, gdje je 1915. otvorio u atelijeru *Modernu slikarsku školu*. Godine 1916. postao je profesor na zagrebačkoj Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt (kasnije ALU) na kojoj je predavao do umirovljenja 1961. Povijest umjetnosti diplomirao je 1932. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Kao ravnatelj Strossmayerove galerije starih majstora (1947.–1964.) radio je na koncepciji njezina projekta i postava. Bio je redoviti član JAZU (danas HAZU) od 1950. Uz slikanje i pedagoški rad, bavio se scenografijom, kritikom i teorijom, književnom i puto-pisnom prozom, organizacijom likovnog života, muzeologijom i grafičkim oblikovanjem.

- 01

Portret A. G. Matoša, 1913.

pastel

290 × 218 mm

papir

sign. na prikazu d. d. k.: *LJ. BABIĆ // 913.*

vl. Odsjek za povijest hrvatske književnosti HAZU
- 02

A. G. Matoš, 1913.

litografija

403 × 301 mm

litografski papir

sign. ispod prikaza olovkom d. l.:
Originalni lito.- // LjBabić;
na prikazu d. d. k.: *A. G. Matoš // 1913.*

inv. br. KG HAZU 3259
- 03

Bonazza, 1917.

litografija

538 × 426 mm

plavi litografski papir

sign. ispod prikaza d. k. olovkom:
LjBabić 917, l. k.: Bonazza // orig.litog

inv. br. KG HAZU 3263
- 04

Sjedeći ženski akt pred ogledalom, (1917.)

litografija

568 × 436 mm

litografski papir

sign. ispod prikaza d. k. olovkom: *LjBabić*

inv. br. KG HAZU 1964
- 05

Koncert, (1917.)

litografija

282 × 405 mm

japanski papir

sign. ispod prikaza d. k. olovkom: *LjBabić,*
l. k.: “*Koncert*”

inv. br. KG HAZU 3258
- 06

Kreisleriana, (1917.)

litografija

322 × 220 mm

litografski papir

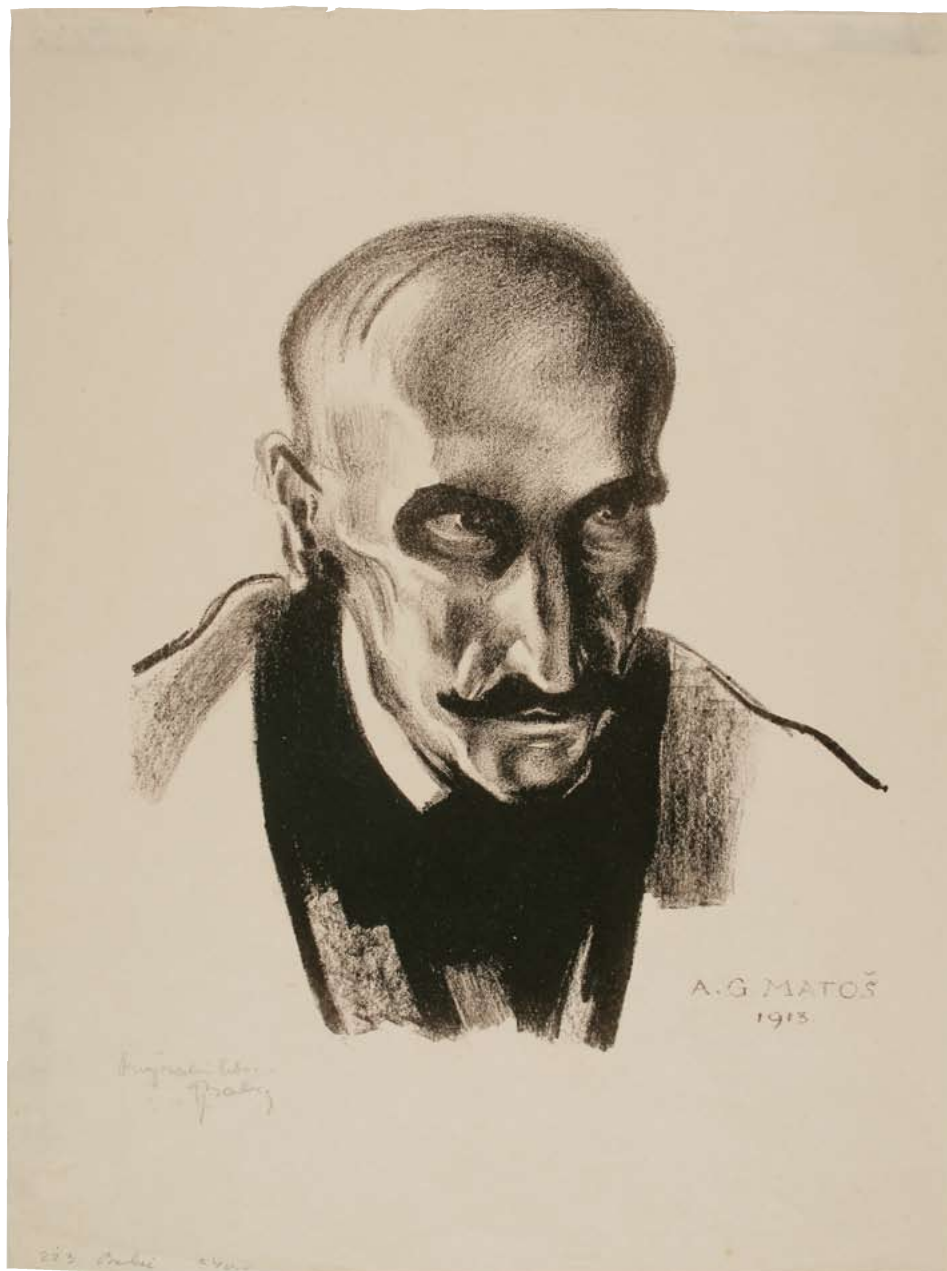
sign. ispod prikaza d. k. olovkom: *LjBabić;*
l. k.: “*Kreisleriana*” *Orig. litog*

inv. br. KG HAZU 3257

02 A. G. Matoš, 1913.

06 Kreisleriana, (1917.)

02

06

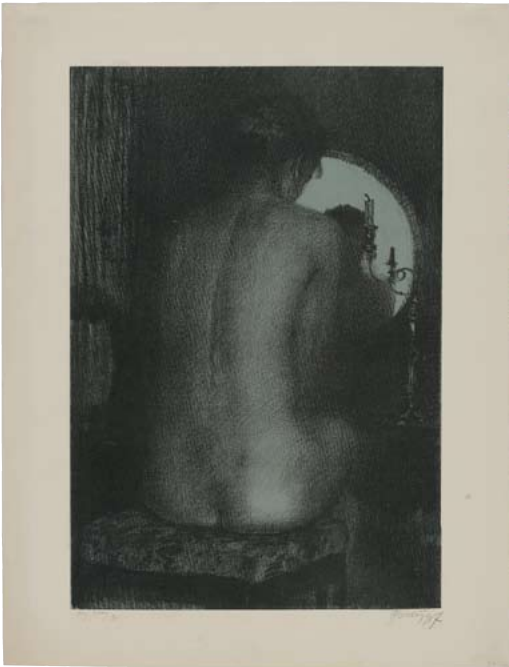
„Johannes“ by Litz

by Litz

221. 18. 18. 240.

- 03 Bonazza, 1917.
- 04 Sjedeći ženski akt pred ogledalom, (1917.).
- 05 Koncert, (1917.)

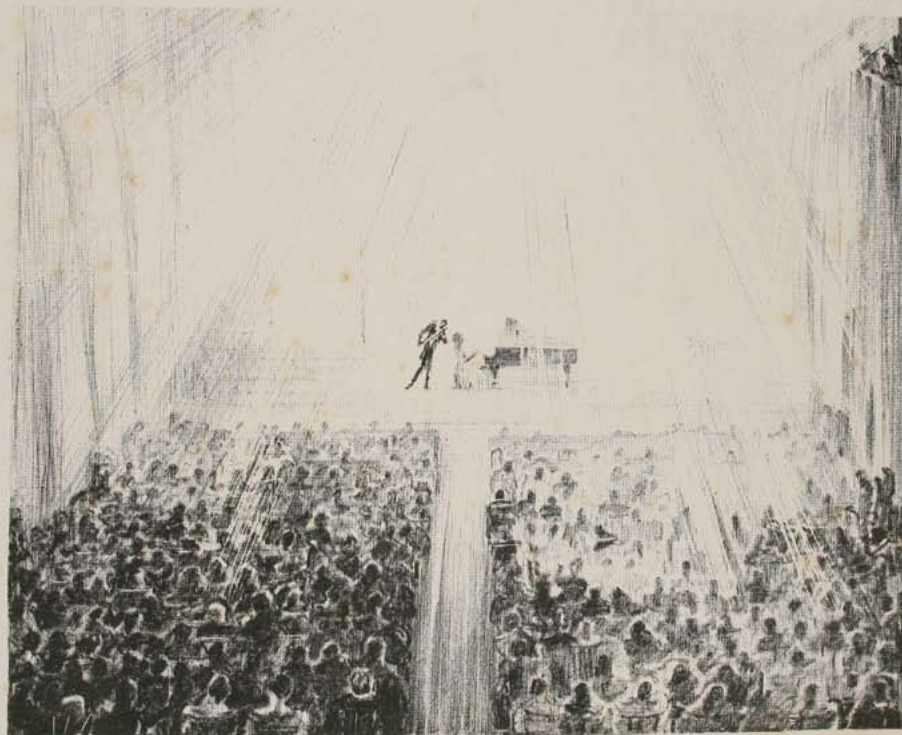
04

03

05

*Monroe**Boyle**222 B. 100*

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

—

nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Kabinet grafike
Zagreb, Hebrangova 1
tel/fax: 01/4922374
e-mail: kabgraf@hazu.hr
www.kabinet-grafike.hazu.hr

za nakladnika
Akademik Slavko Cvetnić

recenzent
Akademik Ante Vulin

urednica kataloga
mr. sc. Slavica Marković

konceptcija izložbe, izbor radova,
životopisi, kataloška obrada i predgovori
Vesna Kedmenec Križić
Ružica Pepelko

likovni postav
Vesna Kedmenec Križić
Ružica Pepelko

administrativni poslovi
Tanja Lisec

tehnička služba
Stanislav Novak

fotografije
Goran Vranić
Tomislav Turković (radovi iz UGD)
Srećko Budek (radovi iz MUO)

lektura i korektura
Suzana Jukić

prijevod na njemački
Vladimir Adamček

lektura i korektura njemačkoga teksta
Melita Pepelko Matthies

grafičko oblikovanje
i priprema za tisak
Sensus Design Factory
Nedjeljko Špoljar

tisak
Intergrafika d.o.o.

naklada
300 primjeraka

Izložba je realizirana sredstvima
Gradskog ureda za kulturu Grada Zagreba
i **Ministarstva kulture Republike Hrvatske.**

Zahvaljujemo
Muzeju za umjetnost i obrt Zagreb,
Umjetničkoj galeriji Dubrovnik
i **Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU,**
na posuđenim crtežima za izložbu.

